

Mütareke¹ İstanbulu'nda beynelmilel komünizm

Burak Sayım

“–Ne diyorlar sizin sosyalistler bu işlere?

–Bizde sosyalistler yoktur.

–Yok mu? Olmaz öyle şey... Çünkü sosyalistsiz memleket
olmaz.”

Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*

Ağızından pek az doğru laf çıkan ve müesses nizamın savunusu için tarih alanını bir siper olarak kullanmayı meslek edinmiş bir tarihçinin, yaklaşık on yıl önce kaleme aldığı bir köşe yazısı, içinde haklı bir sitemi barındırır.² Yazar, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından İstanbul'un emperyalist işgal (köşe yazısı elbette bu ifadeyi kullanmaz) altında bulunduğu yılların, bir çeşit ulusal utanç sebebiyle neredeyse unutulmaya terk edildiğini hatırlattıktan sonra, işgal altındaki utanç

1 İstanbul'un 1918–1923 yılları arasında Britanya, Fransa ve İtalya işgal güçlerince yönetildiği dönem Mütareke İstanbulu olarak adlandırılmaktadır. Ateşkes anlamına gelen “Mütareke” ifadesinin aslında işgal dönemi için kullanılmasını ideal bulmasak da, yazının konusu olan tarihsel dönemin doğru anlaşılması için biz de bu ifadeyi kullanıyoruz.

2 Murat Bardakçı, “İşgali Yazmaktan Neden Utanıyoruz?”, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/225066-ısgali-yazmaktan-neden-utanıyoruz>, 10 Ocak 2010.

yıllarının kompleksiz biçimde çalışılması gerektiğini vurgular. Yazarın işgal altındaki yılların sadece utancını görmesini bir kenara bırakalım, fakat burada bahsedilen küskünlük ve utanç hali tarih yazımını ve tarihçileri de aşacak bir biçimde doğrudur. Hatırlatmakta fayda var, bizzat Mustafa Kemal dahi, emperyalistlerin şehir üzerindeki doğrudan işgali sona erip, İstanbul yeni kurulan cumhuriyetin bir parçası olduktan sonra bile, uzun yıllar şehre adım atmamış, 1919'da Bandırma vapuru ile ayrıldığı şehre, ancak 1 Temmuz 1927'de dönmüştür.³ Bu küsmeye halinin bir vechesi de, aynı yukarıda anılan tarihçinin yaptığı gibi, işgal İstanbulu'na dair her şeyi ve herkesi bir çürümüşlikle özdeşleştirmektir. Attilâ İlhan da bir romanında, İstanbul'da bulunmayı söz gelimi komünistler için bir çeşit korkaklık addetmektedir.⁴ Bu yaklaşımın ne kadar yanlış olduğunu yazının devamında göstereceğimiz için, şimdilik aktarmakla yetiniyoruz.

Bu yazının iki amacı var. İlk olarak ve nispeten daha kısa biçimde, Mütareke İstanbulu'nu ve dolaylı olarak Anadolu'da sürmekte olan Millî Mücadele'yi, 1917–1927 Dünya Devrim Dalgası içerisindeki yerine oturtmaya çalışacağız. Bunun bir yandan hem Millî Mücadele döneminin, Kemalist kahramanlık destanları ve bunun liberal olumsuzlamasının ötesinde, Türkiye'deki burjuva devriminin bu büyük ayağının, insanlık tarihinin şu ana dek gördüğü en büyük Dünya Devrim Dalgası bağlamında yaşanmasının getirdiği özgünlüklerle birlikte daha iyi anlaşılmasına hizmet edeceğini umuyoruz. Öte yandan bu dalgayı da dört ya da beş Avrupa ülkesindeki kalkışmalardan ibaret sayan eksik tarih yazımını tamamlayıp, yaşananın tam manasıyla dünya sathında bir devrim dalgası ve bunu izleyen yine dünya sathında bir büyük iç savaş olduğunu hatırlatmak yolunda bir adım olacağını umuyoruz.

Bunun yanı sıra, İstanbul'un bu kısa ama yoğun tarihsel dönemeçteki komünist hareketine dair düşünmenin ve yazmanın, bizzat komünizmin, bir Dünya Komünist Partisi olarak Komünist Enternasyonal'in⁵ ve bu dünya örgütünün ulusal seksiyonlarının tarihinin yazılmasındaki çeşitli boşluk ya da eksikliklere dikkat çekmek açısından da faydalı olacağını umuyoruz. Komünist Enternasyonal'in bütüncül bir tarihini yazmaya girişenler dahi sıklıkla en büyük Avrupa partileri ve Ruslar gibi bir formülasyonla yetinmiştir. Bu, Marksist olmayan bir tarihçinin dahi hakkında

3 Mustafa Kemal'in, emperyalizmin en azından doğrudan kontrolünden kurtulan eski payitahta bu gecikmeli gelişti dahi, hâlâ bağımsızlığı için mücadele etmek isteyen halkların gönlünde bir teli titretecektir. O anda sahte kimlikle İstanbul'da bulunan, Arap bağımsızlığının Garibaldi'si yahut Che Guevara'sına benzetilebilecek olan Fevzi Kavukçu da bu manzarayı nasıl imrenerek izlediğini anılarında daha sonra nakledecektir. Laila Parsons, *The Commander: Fawzi al-Qawuqi and the Fight for Arab Independence 1914–1948*, New York: Hill and Wang, 2017, s. 92–93.

4 Attilâ İlhan, *Allahın Sıngüleri–Reis Paşa*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

5 Komünist Enternasyonal yerine Rusça kısaltmasından ötürü Komintern ya da enternasyonaller arasındaki kronolojik sıra sebebiyle 3. Enternasyonal isimleri de kullanılmaktadır. Biz yazı boyunca üç ismi de, fark gözetmeksizin kullanacağız.

“*tarihte Enternasyonalist bir örgüt olduysa o da buydu*”⁶ dediği Komintern’in tarihinin yazımına önemli eklemeler yapılması için alan olduğunu gösterir. Dahası, Komintern’in tarihi ağırlıklı olarak ulusal seksiyonları üzerinden yazılmış ve hangi ülkenin Komünist Partisi söz konusuysa o ülkenin tarihi kaynaklarıyla yetinen ve çalışmayı o ülkenin siyasi sınırlarında sonlandıran geleneksel tarih yazımı bizce bu ulusal seksiyonların dahi iyi ihtimalle eksik, daha fenası ise zaman zaman yanlış biçimde anlaşılmasına yol açmıştır.

Hayatı ve mücadelesi ulusal sınırları aşan komünistler bu tarihe farklı bir yerden bakmak için iyi bir örnek oluşturabilir. Buradaki, “hayatı ve mücadelesi ulusal sınırları aşan” ifadesini, bazıları bunu fazlasıyla hak eden komünist militanlara övgü olarak değil, bu insanların ulusal sınırlar içerisinde bakıldığında ancak kesitleri görülebilecek, beynelmilel manada hareket halinde bir militanlık yaşadıklarını ifade etmek için kullanıyoruz. En az bu militanlar kadar hareketli olmayan ve ulusal sınırları geçmekte hantal davranan tarih yazımı, işleyen bir aygıtın parçaları olarak Komintern militanlarını ve dolayısıyla bir örgüt olarak Komintern’i gözden kaçırmaya mahkûmdur. İki örnekle ne demek istediğimizi somutlaşturalım. 1919’da Meksika Komünist Partisi’nin kuruluşuna katılıp bu partinin başına geçen, Sovyet ülkesine gidip 1920’deki 2. Komintern Kongresi’nde sömürgelere dair tezleri Lenin’le tartışan, Taşkent’e gidip Hindistan Komünist Partisi’nin ve Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi’nin (KUTV) kuruluşunda başı çeken, çeşitli Komintern görevleriyle Çin, Paris ve Berlin’de bulunan Manabendra Roy’u hangi Komünist Parti’nin tarihine koymak gerekir?⁷ Roy, tabiri caizse Komintern tarihinin şöhretlerinden biridir, hakkında bizim bildiğimiz en az beş biyografi ve ciddi bir yazın bulunmaktadır. Dolayısıyla Komintern tarihinin onun içinde bulunduğu kısımların gözden kaçtığını iddia etmek daha güçtür. Fakat unutulmasın ki, Roy’un özel olarak dikkat çekici bir örneği olduğu komünist seyyarlık hali, Cihan Harbi’nin ertesinde bir istisna olmaktan uzaktır. Yazının devamında karşımıza çıkacak bir militanla, enternasyonalist örgütün tarihinin ulusal yazımının kör noktada bıraktığı Komintern faaliyetini daha somut gösterelim. O dönem İstanbul’da “Arap Hasan” olarak bilinen, Kahire’de doğduktan sonra savaş yıllarında çeşitli Avrupa ülkelerinde bulunup en son olarak Béla Kun’un yanında Budapeşte’de devrimcilik eden, 1919’da Bolşevik Partisi’ne girip İç Savaş sırasında Kızıl Ordu saflarında dövüşen, 1921’in ikinci yarısında, emperyalist orduların saflarında İstanbul’a sürüklenmiş Faslı, Cezayirli ve Tunuslu askerler arasında bozguncu faaliyet yürütmek için Komintern’in talimatıyla İstanbul’a gelen ve Komintern saflarında geçirdiği uzun yılların sadece ikisini, 1928 ve 1929’da Mısır’da geçiren Muhammed Ömer’i hangi ülkenin komü-

6 Michael Goebel, *Anti-Imperial Metropolis: Interwar Paris and the Seeds of Third World Nationalism*, New York: Cambridge University Press, 2015, s. 176.

7 Bkz. Samaren Roy, *M. N. Roy: A Political Biography*, Yeni Delhi: Orient Longman, 1997.

nisti saymak gerekir?⁸

Bu elbette retorik bir soru, Ömer’i ne Mısır’ın ne Macaristan’ın ne Türkiye’nin komünisti saymak tatmin edici bir sonuç verecektir. Trotskiy’in, Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht’in şehit düşmesi haberini aldıktan sonra veciz biçimde dile getirdiği gibi, “onlar hiçbir millete değil, yalnızca Enternasyonal’e aittir.”⁹ Burada kısa bir parantez açarak, Komintern militanlarının seyyarlık halinin sebebinin Komintern’in onları bir ülkeden diğerine yollamayı çok sevmesi olmadığını, en azından bundan ibaret olmadığını belirtelim. Cihan Harbi, o zamana kadar yaşanmış en büyük yer değiştirme dinamiklerinden birini yaratmıştır. On milyonlarca insan, çoğunlukla silah altına alındıkları orduların saflarında, bazen de savaşın yıkımından ya da bizzat silah altına alınmaktan kaçmak için bir şehirden diğerine, bir ülkeden diğerine geçmek zorunda kalmıştır (kimi zaman da bir şehirden diğerine geçenler savaşın sonunda iki şehir arasına çizilmiş yeni bir ulusal sınırla karşılaşmıştır). Dönemin devrimcileri de bu durumun istisnası değildir elbet. Bunun en ünlü örneklerinden biri, silah altına alınmamak için Meksika’ya kaçan ve hakaretimiz biçimde “slackers” (aylaklar)¹⁰ olarak anılan ABD’lilerdir. Bu “aylaklar”, daha sonra ABD komünist hareketinde olduğu gibi, Meksika devriminde de önemli bir rol oynamıştır.¹¹ Ya da örneğin, Mısır komünist hareketinin tarihinde önemli bir rol oynayacak olan “Avigdor”, ileride yoldaşı olacak “Spektor” ile birlikte, Britanya ordusu saflarında Filistin’e gitmiş, burada kalmış ve komünist hareketin saflarına katılması da Filistin’de olmuştur.¹² Cihan Harbi döneminin Osmanlı İmparatorluğu için de bu dinamik geçerlidir. Türkiye Komünist Fırkası’nın ilk kadrolarının önemli bir kısmının Rusya’nın eline düşen savaş esirleri olduğu hatırdadır tutulmalıdır. Bunlar

8 İstanbul kısmı için; Paris’te bulunan Fransız Askeri Arşivleri (bundan böyle SHD), GR 20 N 1106, Carton 1–4, Propagande Bolchéviste parmi les Soldats Musulmans des Troupes Alliées à Constantinople, 2 Eylül 1921. Komintern nezdindeki kişisel dosyası; Moskova’da bulunan Rusya Devlet Toplumal ve Siyasal Tarih Arşivi (Bundan böyle RGASPI), 495/210/68.

9 <https://www.marxists.org/archive/trotsky/profiles/rosa.htm>, erişilme tarihi 27 Ağustos 2019.

10 Bu insanların Meksika Devrimi ile ilişkisi için, bkz. Dan La Botz, “American ‘Slackers’ in the Mexican Revolution: International Proletarian Politics in the Midst of a National Revolution”, *The Americas*, cilt: 62, sayı: 4, Nisan 2006, s. 563–90.

11 Bu söylediğimiz tabii ki Batı dünyası için de geçerlidir. Fakat bu yer değiştirme hali, sömürge dünyasının insanları ve askerleri için bir kat daha geçerlidir. Hem sömürgelerden gelen Cezayirliyi ya da Hintliyi ön cepheye sürüp ölüme sürüklemenin siyasi bedeli emperyalistler için daha az olduğundan, hem de bunların yaşadığı topraklar genelde savaşın ana hatlarından uzak olduğundan, Kuzey Amerikalı ya da Avrupalı askerlere kıyasla, sömürge dünyasının askerleri çok daha büyük oranda kendilerini başka ülkeler ve kıtalarda bulmuş, kimi zaman da buralarda kalmıştır. Dolayısıyla gözünü sözgelimi Ortadoğu gibi ağırlıklı olarak sömürge olan bir coğrafyaya dikenlerin bu dinamiği göz önünde bulundurması elzemdir.

12 G.G. Kosaç, *Kommunisti Blijnogo Vostoka v SSSR: 1920–1930–e godı*, Moskova: RGGU, 2009, s. 40.

arasında, ana gövdeyi Çarlık güçlerine devrim öncesi esir düşenler¹³ oluştursa da, Baytarcızade Mehmet gibi, Kızıl Ordu'ya esir düşüp, sonrasında TKF saflarına katılanlar da mevcuttur.¹⁴ Komintern'in yaptığı, keyfi şekilde militanlarını o ülkeden bu ülkeye yollamaktan ziyade, dönemin sınırlar arası hareketliliğini ve geçirgenliğini dünya devrimine hizmet edecek biçimde kullanma çabası sayılmalıdır.

Şimdi daha fazla uzatmadan, bu sorunun nasıl çözüleceğine dair akıl yürütmeye girişelim. Öncelikle Komintern'i ulusal partilerin matematiksel bir toplamı olarak görmeyi ya da analizi bununla sınırlamayı terk etmek gerekir. Bunun için yapılacak olan, ulus devlet sınırlarını, tek ya da ayrıcalıklı analiz birimi olarak kullanmaktan vazgeçmek, ulus devletten daha büyük (örneğin Ortadoğu, Akdeniz havzası ya da Karayıpler) ya da daha küçük (özellikle kesişme noktası olan şehirler, 1920'ler için Bakü, İskenderiye, Şanghay ya da Mexico City gibi) ölçeklerde Komintern'i çalışmak çok faydalı olabilir, bize önemli perspektifler sağlayabilir. Söz gelimi, Komintern'i Ortadoğu'da bir bütün olarak incelemek, Ömer'i ve içinde bulunduğu aygıtı bir an görüş alanımıza girip sonra hemen kaybolmaktan kurtaracaktır. Komintern'i İstanbul'da incelemek ise, buradaki komünist faaliyetin baş aktörlerinden biri olarak Ömer'i ve Komintern'in bir bütün olarak bu şehirdeki emperyalist orduların askerleri arasında yürüttüğü çalışmayı görünür kılacak, Komintern'in bu kadar aslı bir yönünü, örneğin bir TKP tarihindeki dipnot olmaktan kurtaracaktır.

Mütareke İstanbul'u bu açıdan adeta biçilmiş kaftandır. Ne demek istediğimizi, soyut bir tarih yazımı tartışması olmaktan çıkartmak için bu şehrin somutluğunda anlatalım. Türkiye Komünist Partisi'nin tarihi yazıldığında, bu dönem İstanbul'da çıkan *Kurtuluş* dergisi ve devamcıları, Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)'in tarihi yazıldığında, bir ihtimal, "Rusya Komünist Partisi-Bolşevik İstanbul İl Teşkilatı", Romanya Komünist Partisi tarihi yazıldığında, İstanbul'daki sürgün Rumen komünistler ya da Fransız Komünist Partisi tarihinde ise, Fransız askerleri arasındaki bozguncu çalışmalar bir ihtimal karşımıza çıkabilir. Fakat, şehirdeki İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nin şefinin kullandığı ifadeyle "birçok milletin ayakta kiminin güçlü bir Bolşevik unsurla karışmış olarak şehre dağıldığı"¹⁵ İstanbul'da, yetmiş yedi milletin komünistinin yedi düvelin emperyalistine karşı verdiği mücadelenin bütüncül tarihini görmek zorlaşır. Bunun alternatififi, Mütareke İstanbulu'na, bir dünya partisi olarak Komintern'in faaliyetinin bir parçası olarak bakmaktır. Bu yazıyla, bu doğrultuda bir adım atmaya çalışacağız.

13 Süleyman Nuri, *Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler*, İstanbul: TÜSTAV, 2002.

14 RGASPI, 495/266/64/5-6.

15 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922 Klasörü, Birleşik Krallık Askeri İstihbaratı'ndan Fransa Askeri İstihbaratı'na yazılan 16 Eylül 1922 tarihli mektup.

1. Dünya Devrim Dalgası ve Mütareke İstanbulu

İşgalcilerin İstanbul üzerindeki kontrolü, 16 Mart 1920’de Britanya birliklerinin Şehzadebaşı Baskını ve İstanbul’daki meclisi dağıtması ile açık işgale dönüştüğünde, yalnız İstanbul değil, tüm dünya için, farklı sebeplerle, sarsıntılarla dolu bir dönem açılmaktadır. Her şeyden önce, 1917’de Ekim Devrimi ile başlayan, Birinci Dünya Savaşı’nın¹⁶ resmî olarak bitmesi ve her milletten işçi ve köylünün üşkelelerine dönmesiyle hızlanan 1917–1927 Dünya Devrim Dalgası belki de doruk noktasındadır.

Hikâyenin Avrupa ayağı, en iyi bilinen ve üzerine en çok mürekkep harcanmış kısmıdır. Almanya’da İşçi Devrimi’nin ilk dalgası yenilmiş, en büyük önderlerini şehit vermiştir, fakat Alman Devrimi Mütareke döneminin sonuna kadar farklı dalgalarla devam edecek, tüm Mütareke dönemi boyunca, iktidar Alman işçi sınıfının parmaklarının ucunda durmayı sürdürecektir. İtalya’da meşhur *Biennio Rosso*, yani iki kıvılcık yıl sürmekte, Torino başta olmak üzere ülkenin işçi havzalarındaki fabrikalarda kıvılcık bayrak dalgalanmaktadır. Fransa ve İspanya gibi ülkeler de 1919–1921 yılları arasında devasa grev dalgalarıyla sarsılmaktadır.

Sıklıkla göz ardı edilen ise, bu devasa dalganın Avrupa’nın ötesindeki etkileridir. 1919 Eylül’ünde, Arjantin’deki işçi isyanı ve bu isyanın kanla bastırılması tarihe “*semana trágica*” (trajik hafta) olarak geçecektir. Bu isyanın ne anlama geldiğini, sarsılmakta olanın kendi iktidarları olduğunu Arjantin burjuvazisi öyle iyi anlamıştır ki, isyanı bastırma işini üstlenen general açıkça, Buenos Aires’in Petrograd olmasına izin vermemekle görevli olduğunu söylemektedir.¹⁷ 1918’de Japonya büyük “pirinç isyanı” ile devrim dalgasına dâhil olmaktadır. Sonraki kuşağın Japonya Komünist Partisi liderlerinin birçoğu, devrimci siyasete bu isyan içerisinde gözlerini açtığını anlatacaktır.¹⁸ Doğu Asya’nın diğer büyük ülkelerinde, ulusal bağımsızlık hareketlerinin liderliğindeki kitle hareketleri ve isyanlar özellikle 1919 yılına damgasını vuracaktır. Hindistan’da bağımsızlık hareketinin 1919 yılında ünlü Amritsar katliamı ile aldığı darbeden sonra, 1920’de kurulan “*Non-cooperation movement*” (İtaatsizlik hareketi), Mahatma Gandhi başta olmak üzere uzlaşmacı liderliğine rağmen Britanya emperyalizminin iki sene boyunca başını çok ağrıtmıştır. Yine 1919 yılında Çin’de 4 Mayıs, Kore’de ise 1 Mart’ta gerçekleşen büyük kitlesel eylemler, bu ülkelerin tarihine birer dönüm noktası olarak geçecektir.¹⁹

16 Yukarıda andığımız Cihan Harbi ifadesi de, burada geçen Birinci Dünya Savaşı ifadesi ile aynı anlama gelmektedir.

17 Felipe Pigna, “La Semaine Tragique Greve Ouvrière et Répression (Buenos Aires, 7–14 Janvier 1919)” *Figures de la Révolte: Rébellions Latino-américaines (16e–20e Siècles)* içinde, Nicolas Pinet (derleyen.), Paris : Editions Syllepse, 2016, s. 158.

18 R. Swearingen ve P. Langer, *Red Flag in Japan*, New York: Greenwood Press, 1968, s.108–15.

19 Bu iki harekete dair geniş bir özet için bkz: Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford: Oxford University

Parçalanmakta olan Osmanlı coğrafyasının çevresi ise adeta devrimler ve devrimciler tarafından kuşatılmış durumdadır. Bu çemberin en önemli halkası elbette birkaç yıl önce işçi sınıfının iktidarı ele geçirdiği Sovyet ülkesidir. Ekim Devrimi, 1917'de Rus işçilerinin yaşadığı büyük metropollerini işçi sınıfının kızıl bayrağı altında toplamış, 1920 itibarıyla ise, tüm dünya emperyalistlerinin bütün umutlarına ve çeşitli askeri müdahalelere rağmen Lev Trotskiy'in kurduğu Kızıl Ordu'nun elde ettiği ezici zaferler, Sovyet iktidarının ayakta kalacağını kanıtlamıştır. 1919 güzünde bütün Rusya'nın Karadeniz kıyılarını kontrol etmekte olan ve Moskova üzerine yürüyüş hazırlıkları yapan Vrangel güçleri, 1920'nin son ayları gelirken Kırım'da denize dökülmüş, son kalıntıları da gemilerle İstanbul'a taşınmıştır. Bu zaferle, Orta Asya'daki Türkî halkların yanı sıra, Osmanlı Türkleri ile önemli kültürel bağları olan Tatarlar da işçi iktidarının bayrağı altında yaşar hale gelmiştir. Artık Karadeniz'e açılan Osmanlı denizcileri, karşı kıyıda işçi devletinin bayrağı, temsilcileri ve düşünceleriyle karşılaşmakta, yazının devamında göreceğimiz üzere, Karadeniz'in dalgaları İstanbul'a usulca Bolşevizm taşımaktadır.

Yüzümüzü Kafkaslara doğru döndüğümüzde ilk karşımıza çıkan 1918 Bakü Komünü olur. Bu devrim, Britanya emperyalizminin silahlı müdahalesi sonrası yenilecek ve önderliği Britanya emperyalizmince katledilecek, fakat Azerbaycan'da Sovyet iktidarı 1920'de kurulacak, onu bir yıl içerisinde Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyetleşmesi izleyecektir. Bu ülkelerin her birinin halkı Osmanlı halkıyla önemli kültürel bağlara sahiptir ve hemen hepsinin Osmanlı coğrafyasının ve İstanbul'un belli bölgelerinde dildaşları bulunmaktadır. Özellikle dönemin en önemli liman kentleri arasında olan Batum'dan kalkan gemiler, İstanbul limanlarına bu ülkelerden gelen Azerbaycanlı, Acar, Ermeni ya da Gürcü devrimcileri tüm Mütareke dönemi boyunca dur durak bilmeksizin taşıyacaktı.

Balkanlar'da, özellikle de İstanbul'la ilişkisi açısından Bulgaristan belirleyici önemdedir. Bu dönem Bulgaristan Komünist Partisi'nin (BKP) ülke içinde çok istisnai bir güç olduğunu unutmamak gerekir. Öyle ki, Trotskiy 1922 yılında, birleşik cephe taktiğine dair bir tartışmada, komünist partinin işçi sınıfı üzerinde "mutlak hakimiyeti" olduğu ülkeler kategorisine tek örnek olarak Bulgaristan'ı vermektedir.²⁰ Yine 1922 Şubat'ından bir Fransız istihbarat raporu, Bulgaristan Komünist Partisi'nden 200 bin oy alan, 50 milletvekili bulunan ve seçim dönemi 22 ayrı günlük gazete yayınlayan bir güç olarak bahsetmektedir.²¹ Bu dönem BKP, ülke içerisindeki Türkler için Osmanlı Türkçesi ile *Ziya* gazetesini yayınlamakta, ileride göreceğimiz gibi Bulgaristan'daki Türk azınlığı Türkiye'ye komünist yayın ve faaliyetleri iletmek için adeta bir aktarma kayışı gibi kullanılmaktadır. 1923'te, Bulgaristan

Press, 2009, s. 99–135.

20 Aktaran Milos Hajek, *Storia dell'Internazionale comunista: (1921–1935) : la politica del fronte unico*, Roma: Riuniti, 1975, s. 61.

21 SHD, GR 20 N 1103, 10 Şubat 1922 tarihli Compte–Rendu.

Komünist Partisi'nin örgütleyeceği başarısız Ekim ayaklanması, partinin gücüne ağır bir darbe vuracaktır. Fakat bu döneme kadar, yani tam da Mütareke yıllarında, İstanbul'un yanı başında, Kafkas ve Karadeniz istikametindeki gibi devrimin kendisi olmasa da devrimci öznenin güçlü varlığı kendini hissettirecektir.

Ortadoğu–Kuzey Afrika'ya baktığımızda, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı sınırları içinde bulunan Arap topraklarında, halkın Osmanlı'dan bağımsızlık özlemini Batılı güçlerle iş birliğine kanalize etmiş olan liderlikler, kendilerini emperyalizmle kaçınılmaz bir çatışmanın içerisinde bulmuş vaziyettedir. Suriye'de Faysal, kendisine verilen sözler tutulmayınca, Fransız emperyalizmi ile, gerçek liderliğini Arap halkının yiğit anti-emperyalist savaşçısı İbrahim Hananu'nun üstlendiği, eski Osmanlı subaylarının ana gövdesini oluşturduğu bir savaşa girişmiştir. Aslında sürmekte olan, bir ayağı Anadolu'da diğer ayağı tarihsel Suriye coğrafyasında olan iki paralel Milli Mücadeledir. Anadolu'da muzaffer olan Milli Mücadele, Suriye'de yenilecektir, fakat çok daha ilerici bir önderlik altında, 1925 yılında ikinci bağımsızlık savaşı patlak verecektir. Birazdan bahsedeceğimiz İran'ı şimdilik bir kenara bırakalım. Mısır'da ise, 1919 kadar erken bir tarihte, işçi sınıfının çok merkezi bir rol oynadığı bağımsızlık devrimi kırdaki isyanın yanı sıra şehirlerde dev kitle mücadeleleriyle Britanyalı işgalcilere geri adım attırılmış, formel olarak da olsa hiç hesapta yokken Mısır'ın bağımsızlığını tanımak zorunda bırakmıştır. Bu devrimde işçi sınıfı o kadar merkezi bir rol oynamış, her tarafta patlak veren işçi mücadeleleri ve bu mücadelenin içinde doğan işçi örgütleri öyle bir hızla yayılmıştır ki, Mısır'da Fransızca çıkan bir burjuva gazetesi şaşkınlıkla “Il pleut des syndicats” (Gökten sendika yağıyor) başlığını atmıştır.²²

Buraya kadar andıklarımız, Dünya Devrim Dalgası'nın ve bunun İstanbul'u kuşatan coğrafyadaki çok genel bir tablosuydu. Fakat İstanbul'da açık işgalin başladığı 1920 yılını, daha doğrusu 1920–21 dönemini bu dalga içerisinde ve bu coğrafyada özgün kılan daha başka bir noktadır. 1920 yılı itibarıyla, Rusya'da iç savaşın Kızıl Ordu'nun zaferiyle biteceğinin büyük oranda anlaşıldığından yukarıda bahsetmiştik. Fakat bunun ötesinde, Rusya'yı çeviren coğrafyada da o döneme kadar emperyalizmin ve gerici iktidarların gitgide sıkıştırmakta olduğu sosyalist devrim, önemli bir sıçrama ve ilerleme yaşamaktadır. Bir anlamda, o ana kadar kendi ülkesinin kontrolünü ele almak için devasa bir savaş sürdüren Sovyet iktidarı, kendisini çevreleyen bölgede güç dengesinin hızla değişmesiyle topu kendi sahasından rakip sahaya geçirmeyi başarmıştır.

Bunun ilk ve muhtemelen en iyi bilinen ayağı Polonya'dır. Sovyet iktidarını yıkmak için Moskova'ya yürümeye çalışan Polonya ordularının durdurulup,

22 Joel Beinin ve Zachary Lockman, *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882–1954*, Kahire: The American University in Cairo Press, 1998, s. 110–11.

1920'nin ilk aylarında Kızıl Ordu'nun karşı taarruza geçmesi, tüm dünya komünistlerinin gözünü dikip günbegün takip etmeye başladığı bir gelişme haline gelmiştir. Gözünü dikme ifadesi sadece mecazi de değildir, 1920 Baharında gerçekleşen Komintern'in 2. Kongresi sırasında, toplantı salonunun hemen dışında büyük bir cephe haritası hazırlanmış, her gün oturum aralarında delegeler savaşı neredeyse saat saat takip etme imkânına kavuşmuştur.²³ Kongre'nin kapanış konuşmasında Zinovyev'in bir sonraki toplanmalarının bir "Sovyet cumhuriyetleri kongresi" olacağını söylemesinde, ya da Sovyet basınının Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi (KEYK) yerine Sovyet iktidarının kabinesi olan Sovnarkom ifadesini kullanarak "Dünya Sovnarkomu", yani Dünya Halk Komiserleri Sovyeti yazmaya başlamasında²⁴ Varşova'ya yürümekte olan ve kısa sürede Kızıl Ordu'nun Almanya sınırına dayanmasıyla sonuçlanması beklenen bu harekâtın rolü büyüktür.²⁵

Bu ileri hamlenin ikinci ayağı İran'dır. İran'ın kuzeyinde, Gilan bölgesinde, Mirza Küçük Han'ın liderliğinde yıllardır emperyalist işgale karşı gerilla savaşı yürütmekte olan "Cengali" güçleri, yaşadıkları büyük bir yenilgiden sonra Komintern ve Sovyetler Birliği ile güç birliği etme kararı vermiştir. Sovyetlerin askeri desteğiyle, İran Komünist Partisi (İKP) ve Cengali güçleri 1920 yılında, adı geçen Gilan bölgesinde iktidarı alıp, "İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti"ni ilan etmiştir. Bu ittifak içerisinde de güç dengesi hızla İKP lehine değişmeye başlamış, Cengali hareketinin ikinci ismi olan İhsanullah Han dahi bu dönemde Komünist Parti saflarına geçmiştir. Aynı yılın Temmuz ayında (yazının devamında tekrar karşılaşacağımız) Budu Mdivani ve Avetis Sultanzade'nin başını çektiği bir harekâtla Gilan bölgesinin başkenti olan Raşt'ta İKP iktidara tek başına el koymuş, Mirza Küçük Han şehri terk etmek zorunda kalmıştır.²⁶ Bütün bunlar İran'ın coğrafi olarak çok küçük bir kısmında cereyan etmektedir. Fakat bu durum önemini göz ardı etmemize yol açmamalıdır. Unutulmasın, Türkiye'de de Milli Mücadele kendine taşrada küçük bir yerleşim yerini, Ankara'yı merkez almış, burayı ikili

23 Aleksandr Vatlin, *Vtoroy Kongress Kominterna: Toçka Otsçeta Istorii Mirovogo Kommunizma*, Moskova: ROSSPËN, 2018, s. 72.

24 a.g.y., s. 19–20.

25 Polonya orduları püskürtüldükten sonra, Kızıl Ordu'nun Varşova'ya kadar ilerlemesi gerekir mi sorusu, Bolşevik Partisi içerisinde de hararetle bir tartışmanın konusu olmuş, Lenin ilerleyen Kızıl Ordu'nun Polonya işçilerinin zaferini sağlayacağını söylerken Trotskiy yüzyıllarca Rus sömürgesi olarak kalmış bir ülkede, bunun kararsız Leh işçilerin, Rus işgaline karşı Polonya diktatörü Pilsudski etrafında toplanması ve devrimin yenilgisi sonucunu vereceğini söylemiştir. Savaşın sonunda Kızıl Ordu'nun aldığı yenilgi Trotskiy'i doğrulamıştır, fakat burada amacımız 1920–21 döneminde genel bir dünya ve dünya devrimi tablosu çizmek olduğu için bu tartışmanın detayına girmeyi gerekli bulmuyoruz.

26 Gilan konusunda Batı dillerinde ulaşılabilen en ayrıntılı kaynak için bkz; Cosroe Chaqueri, *The Soviet Socialist Republic of Iran, 1920–1921: Birth of the Trauma*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995.

iktidarın merkezlerinden biri haline getirebilmiştir. Dahası, 1917–1927 Dünya Devrim Dalgası'nın Ortadoğu ayaklarının, Mısır hariç, hemen hepsinde, Suriye'de, Türkiye'de ya da Fas'ta devrimlerin başlangıç yeri ülkenin taşrasıdır. İran'da da, sonuca ulaşmamış olsa da, gelişmekte olan, Tahran merkezli ve İngilizci hükümete karşı, Gilan merkezli bir “Ankara Hükümeti”dir. Fakat İran'ın Ankara Hükümeti, doğrudan Komünist Parti ve Komintern kontrolünde gelişmektedir.

Türkiye ise, Polonya ve İran'ın aksine kısıtlı bir coğrafi alanda dahi olsa Sovyet/Şûra iktidarı kurulmamış olmasına rağmen bu sıçrayışın üçüncü ayağını oluşturur. Bu önermemizin anlaşılması için, Milli Mücadele dönemini doğrusal bir çizgide Mustafa Kemal önderliği altında zafere giden bir süreç olarak değil, bütün kırılmaları ve bölgedeki gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekiyor. Bu noktada, önermemizi temellendirebilmek için, okurun sabrına sığınarak, bu konuyu biraz derinleştirmemiz faydalı olacaktır.

Özellikle 1921 başlarındaki Birinci İnönü Zaferi'ne kadar, Milli Mücadele ve Milli Mücadele'nin merkezi olan Meclis'te Kemalist önderliğin hâkimiyeti vardır, fakat bu hâkimiyet oldukça kırılığandır. Her şeyden önce, Milli Mücadele'nin Kemalist önderliği, hem geniş kitleleri hem de Milli Mücadele'nin kadrolarını kendi arkasında mutlak şekilde toplayacak zaferleri henüz kazanamamış, bilakis hem Bursa hem Manisa tarafında hızla Yunan Ordusu'nun ilerlemesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan da Anadolu'nun birçok şehrinde İstanbul'daki işbirlikçi hükümetin kışkırttığı isyanlarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Bu şartlar altında, isyanlara karşı düzenli ordu kurulmadan önce en etkili askeri gücü oluşturan Çerkez Ethem bu önderlikten kopmuş ve düşman tarafına geçmeden önce bir süre gözünü Sovyetler ve Türkiye'deki komünistlerle yapılacak bir ittifaka çevirmiş, nitekim kendi gazetesinin adını da, Mustafa Suphi'nin gazetesine aşık bir referansla *Seyyare-i Yeni Dünya* koymuştur.

Aynı dönemde, 4 Eylül 1920'de Meclis, İçişleri Bakanı'nı seçmek için toplandığında²⁷ iki aday çıkmıştır. Birinci aday bizzat Mustafa Kemal'in aday gösterdiği Refet Bey, yani bugün de Türkiye'nin birçok yerinde adı caddelere, mahallelere ve camilere verilmiş olan Refet Bele'dir. İkinci aday ise Tokat mebusu, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, yani Komünist Parti üyesi, Yeşil Ordu Cemiyeti kurucusu Doktor Nâzım'dır. Doktor Nâzım'ı aday gösteren ise Meclis'teki Sovyet yanlısı kanadı oluşturan “Halk Zümresi” grubudur. İşte bu şartlarda, Komünistlerin aday Dr. Nâzım, Milli Mücadele'nin Meclis'inde yapılan oylamada Kemalistlerin aday Refet Bey'in 89 oyuna karşı 98 oy alarak İçişleri Bakanı seçilmiştir. Mustafa Kemal bu yenilgiden duyduğu (ve belli ki geçen yılların pek hafifletmediği) öfkelerini, Nutuk'ta dile getirecektir:

27 Birinci Meclis'te bakanlar meclis oylamasıyla seçilmekteydi.

Nâzım Bey, bizzat ve bi'lvasıta ecnebi mahâfilinden bazılarıyla temas yolunu bulmuş ve teşvik ve muâvenete de mazhariyetini temin etmişti.

Bu zatın, Halk İştirakiyyun Fırkası diye, gayr-i ciddî, sırf cerr-i menfaat maksadıyla bir fırka teşkili teşebbüsü ve onun başında gayr-i millî faaliyet sevdasında bulunduğu, mutlaka mesmûunuz olmuştur.

Bu zatın, ecnebî mahâlifine, casusluk ettiğine de asla şüphe etmiyordum. Nitekim, bi'lâhire İstiklal Mahkemesi birçok hakayıkı meydana koymuştu.

İşte, Efendiler; bu Nâzım Bey, bizzat ve arkadaşları vasıtasıyla yaptığı mütemâdi propaganda sayesinde ve bize muhalefete hazırlananların, menafî-i âliye-i milleti unutarak yardımlarıyla, Dahiliye Vekâleti'ne geçirilmişti. Bu suretle Nâzım Bey, hükûmetin, bütün dahilî idâresi makinesinin başında, memleket ve millete değil, fakat, paralı uşağı olduğu kimselerin arzusuna en büyük hizmeti ifa edebilecek vaziyete gelebilmişti.

Bi't-tabî, Efendiler; buna asla razı olamazdım. Onun için Dahiliye Vekili Nâzım Bey'i kabul etmedim ve istifaya mecbur ettim.²⁸

Oylamanın, Komünist Enternasyonal'in İslam dünyasına yönelik en büyük hamlesi olan Bakü Doğu Halkları Kurultayı'nın (1-7 Eylül 1920) devam etmekte olduğu sırada gerçekleşmesine tesadüf mü tevafuk mu demek lazım bilinmez. Fakat bu dönem Komünist hareketin Anadolu'da tarihsel bir atılım yaptığı kesindir. Bu atılım sadece siyasi alanla da sınırlı değildir. 1920 yılı başlarında kurulmuş olan, Komünistlerin kontrolündeki ve kendini "İslami Bolşevik" olarak nitelendiren Yeşil Ordu Cemiyeti, Çerkez Ethem'in kendi tarafına yaklaşmasıyla birlikte bir cemiyet olmayı geçip, nüve halinde bir ordu olmaya başlamaktadır. 1920'nin sonu ve 1921'in başında Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası'na yapılan operasyonlar, Mustafa Suphiler'in kalleşçe katledilmeleri, Çerkez Ethem'in yenilgiye uğratılması ve Birinci İnönü Zaferi ile Kemalist önderlik Millî Mücadele üzerindeki hakimiyetini konsolide etmiş, Yeşil Ordu'yu tarihsel bir anekdot haline getirmiştir. Fakat bu yaşananlar, o dönem mevcut olan ihtimallerden yalnızca bir tanesidir. Bizim önermemiz şudur: İlk askeri zaferler Kemalist önderliği 1921 başında konsolide edene kadar, 1920'nin son çeyreğinde, Anadolu'da Millî Mücadele içerisindeki güç dengesi, Komünistler lehinde ve Kemalistler aleyhinde değişmeye başlamıştır. Türkiye'yi İran ve Polonya ile beraber, bu ileri hamlenin üçüncü ayağı saymamızın sebeplerinden biri budur. Bir diğeri ise, burada ayrıca tartışılmasına pek az gerek bulunan, Türkiye'deki Millî Mücadele'nin mutlak zaferi kazanana kadar, Kemalist önderlikle dahi Sovyet iktidarı ile yakın bir ittifak içerisinde bulunmasıdır.

Muhtemeldir ki Yeşil Ordu'nun hazırlığı, Kemalist önderliğin Yunan cephesinde yaşanacak yenilgide ya da bir iç isyan sonucu yenilmesi durumunda, savaşı farklı bir önderlik altında devam ettirmeye yöneliktir. Çok önemli saydığımız bu noktanın

28 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, yeni harflere aktaran Ziver Öktem ve Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, 2019, s. 440-41.

altını kuvvetle çizelim, komünistler ve Komintern elbette Milli Mücadele’yi desteklemekte, fakat Kemalist önderliğin her an yalpalayabileceğinin bilincinde olarak önderliği kendi ellerine almak için de hazırlanmaktadır. Komünist Enternasyonal’in, Türkiyeli komünistlere yönelik “Ankara hareketinin kendi kurtuluş amaçlarına ihaneti halinde, ülkenin Sovyet eğilimli elemanlarını, yeni hükümetin yönetimi altında birleştirmek için bütün gücünü kullanarak, Türk halkının Londra ve Paris’ten bağımsızlığını sonuna dek korumaya yetenekli olduğunu göstermek”²⁹ tavsiyesi de bu doğrultuda yorumlanmalıdır.³⁰ Nitekim, 4 Aralık 1920’de,³¹ Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin’in, Türkiye’de bulunan Budu Mdivani’ye yolladığı Rusya Komünist Partisi–Bolşevik (RKP–B) Merkez Komite kararları, 1920’nin son çeyreğinde komünistlerin izlediği çizgiye dair çok nettir. “Kemalistlere güvenmeyin, onlara silah vermeyin, tüm çabaları Türkler arasında Sovyet ajitasyonuna ve Türkiye’de kendi çabasıyla zafere ulaşabilecek bir Sovyet partisi inşa etmeye yoğunlaştırın.”³² 1921’de toplanan 3. Komintern Kongresi’nin iç yayınına yazan Türkiye delegeleri Süleyman Nuri ve Salih Zeki de belli ki farklı düşünmemektedir:

Anadolu işçi ve köylüleri, Antant’a karşı yürütüldüğü sürece bu mücadeleyi destekleyeceklerdir. Fakat Kemal Paşa bu mücadeleyi durdurmaya ve taviz vermeye kalkarsa, Anadolu işçi ve köylüleri tek vücut gibi ayağa kalkacaklar, Kemal’i devirecekler, onun cesedinin üzerinden geçerek, bütün Doğu ile birlikte bağımsızlıklarını uğruna savaşmak üzere cepheye gideceklerdir.³³

Bu dönem Mustafa Kemal, daha birkaç ay öncesinde, bağımsızlık hareketinin liderliğini komünistlere kaptıran Mirza Küçük Han’ın kaderinden haberdar mıdır bilmiyoruz. Fakat 4 Eylül oylamasından iki hafta sonra İstiklal Mahkemeleri’nin kurulup, bir buçuk ay sonra Sahte TKF hamlesinin gelmesi ve birkaç ay içinde ko-

29 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu’ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi’ne, 1. Cilt*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2012, s. 154.

30 Bu tavsiyeleri gösteren belgenin Türkiyeli tarihçilerin eline, andığımız kitapta aktarıldığına göre Bilal Şen tarafından bulunup ulaşmasından on yıllarca evvel, Ankara Hükümeti’nin Moskova Büyükelçisi olan Ali Fuat Cebesoy’un anılarında bu tavsiyeleri neredeyse kelimesi kelimesine aktarması, Ankara Hükümeti’nin de, kendileri tereddüt ettiği takdirde Komintern’in yerlerini almaya hazırlandığını bildiğini göstermektedir. Ali Fuat Cebesoy’un anılarında, yukarıda andığımız tavsiye şöyle aktarılmıştır: “*Kemal Türkiyesi harekâtını idare edenlerin kurtuluş mefkûresinden açık bir hıyanet göstermeleri takdirinde Türk milletinin Londra ve Paris’ten tamamen müstakil olarak kalmasını temin için Sovyet temayülü gösteren unsurların hükümetin idaresi altında teksifi için bütün kuvvetleri kullanmak.*” Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları: 21.11.1920–2.6.1922*, İstanbul: Temel Yayınları, 2002, s. 44.

31 Toplantının kesin tarihini bilmesek de, 4 Aralık 1920’de yollanmış olması, toplantının bu tarihte ya da muhtemelen kısa süre öncesinde yapıldığını düşündürmektedir.

32 Aktaran Richard Pipes (der.), *The Unknown Lenin: From the Secret Archive*, New Haven: Yale University Press, 1999, s. 121.

33 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 108.

münistlere karşı gerçekleştirdiği cepheden saldırılar, bugünden bakıp komünistlerin o tarihsel anda kaybetmeye mahkûm olduğu sonucuna pek kolaycı biçimde varan tarihçilerin aksine, Mustafa Kemal'in kendisinin, Mirza Küçük Han'ın yazgısını paylaşma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun farkında olduğunu düşündürmektedir. Hatırlatalım, yukarıda Gilan içerisinde İKP'nin iktidarı almak için yaptığı harekâtın başında olduğunu belirttiğimiz Budu Mdvani, 1921 yılı içerisinde de Ankara'dadır. Fransız istihbaratı bunu Ankara'da yaklaşan bir komünist darbe planına delil saymıştır.³⁴ Biz bu yorumun gerçekliğe denk düşmediğini düşünüyoruz. Fakat en azından Mustafa Kemal'in, Mdivani'nin Ankara öncesi ne işle iştilgal ettiğini araştırıp, Gilan'da Mirza Küçük Han'ın komünistlere karşı nasıl kaybettiğini görmüş olması epey olasıdır.

İşte Mütareke İstanbulu'nu ve bu şehrin devrimcilerini çevreleyen dünya bu durumdadır. Şimdi büyük dünya haritasına bakmayı bırakıp merceğimizi İstanbul'a yaklaştıralım.

2. Dünya iç savaşlarının İstanbul perdesi

Mütareke İstanbulu'na geldiğimizde, bizi ilk karşılayan, Boğaz'da arz-ı endam eden İtilaf güçlerinin savaş gemileri ve sokaklarda gezen Britanya, Fransız ve İtalyan askerleri olacaktır. İşgal altındaki payitahtın düştüğü durumun yarattığı öfkeyi bu dönemi yaşayanlar çeşitli biçimlerde ifade etmiştir. Nâzım Hikmet, daha 20'sinde bile olmadığı o günleri "İstanbul denizinin üstü, dretnotlarla, kruvazörlerle, torpidolarla, alaca bulaca boyanmış taşıt gemileriyle tıklım tıklım. Bu düşman, bu hor görücü, bu kurşuni çelik kalabalığını kaç kere seyrettim, içim öfkeden burkularak" diyerek hatırlayacaktır.³⁵ Fransız Komünist Partisi'nin yayın organı olan *L'Humanité* gazetesinin özel muhabiri olarak 1921 yılında İstanbul'da bulunan Magdeleine Marx da benzer bir tablo çizmektedir:

Şu anda İstanbul, bir vakitler güzel olduğu söylenen kadınları andırmaktadır. O kadınların belli özelliklerini koruduğu gibi, şehrin muhteşem hali de hâla yerli yerinde; Boğaz yerli yerinde, ama toplarını kıyıya çevirmiş savaş gemileri sularında cirit atıyor; harikulade yapılar yerlerinde duruyor, ama cephelerinde İtilaf bayrakları sallanıyor; modern Pera'nın gururu olan birkaç saray da hâla yerinde, ama İtilaf subaylarıyla dolu.³⁶

34 SHD, GR 7 N 4141, Bulletins de Renseignements Journaliers du COC mois de Mars, Avril, Mai, 13 Mayıs 1921.

35 Nâzım Hikmet, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 45.

36 *L'Humanité*, 4 Kasım 1921. Magdeleine Marx'ın *L'Humanité*'de çıkan İstanbul yazılarını, Sosyal Tarih Yayınları çok kıymetli bir iş yaparak derlemiş, çevirmiş ve yayımlamış (Magdeleine Marx, *1921 İstanbul-1922 Ankara*, çev. Ahmet Şensilay, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2011). Yapılan işi çok kıymetli saymakla beraber, kitaplaştırılan versiyonda hem bazı maddi hatalar hem de ileride anaçağımız vahim çeviri hatalarıyla karşılaştığımız için, gazetenin internette artık kolayca

İtilaf subayları dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerden gelen askerler ve diğer göç hareketleri, dünyanın çeşitli köşelerinde süren iç siyasi mücadeleleri de İstanbul'a taşımıştır. Özellikle Pera bölgesi, İtilaf subayları, bunlara eşlik eden diplomatik çalışanlar, gazeteciler ve askerler derken, şehrin içinde bir başka şehir haline gelmiştir. Döneme tanıklık eden bir kişi bu durumu şöyle dile getiriyor: "İstanbul adeta ikiye ayrılmıştı. Galata ve Beyoğlu tarafı artık bizden kopmuş, İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikalı ve Yunanlılarla enternasyonal bir memleket olmuştu. İstanbul tarafı ise, mağlup olmanın bütün ağır yükünü ve acısını taşıyan bahtı kara bir yer."³⁷

Emperyalist işgalin bir yan ürünü olarak sömürge dünyasının yoksulları da kendilerini İstanbul'da bulmuştur. Özellikle Fransız ve Britanya ordularının saflarını, tüm Birinci Dünya Savaşı boyunca Kara Afrika, Ortadoğu ve Hindistan'dan gelen askerler zaten doldurmuş durumdaydı. Savaşın devamı niteliğinde olan bu işgal sırasında da özellikle Fransız saflarında Mağribiler ve Britanya saflarındaki Hindu ya da Müslüman Hintliler şehre sevk edilmişti. Elbette, söz gelimi birazdan anacağımız Ruslarla kıyaslandığında, bu iki grup sayısal olarak neredeyse önemsiz gözükülecektir. Fakat hatırlatılması gereken nokta, bunların silahlarıyla ve toplu olarak şehirde bulunmaları, hem şehrin asayişi için sömürgecilerin temel dayanaklarından birini oluşturmaları hem de bunun sonucu olarak taraf değiştirmeleri gibi bir durumda bütün dengeleri alt üst edebilecek stratejik bir konumda olmalarıdır.

Buna bir de, Ekim Devrimi'nden kaçan ve o dönem şehrin en büyük azınlığı olma yolunda ilerleyen Beyaz Rusları eklemek gerekir. 1920 itibarıyla zaten on binleri bulan Rus sığınmacı sayısı, Kızıl Ordu'nun Rusya'daki iç savaşın en etkileyici zaferlerinden birini elde edip, Vrangel ordusunu denize dökmesiyle şehrin en önemli demografik unsurlarından biri haline gelecektir. Böylece, Kasım 1920'de Kırım'dan gemilerle taşınan Vrangel ordusu ile birlikte, Gelibolu, Çatalca ve Limni'de kurulan kamplar dışarıda bırakılsa bile şehirdeki Rus nüfus 167 bin olacaktır.³⁸ 1921 ortalarında Kızıl Haç'ın hesabına göre hâlâ günde 4 Rus İstanbul'a giriş yapmaktadır.³⁹ Yenilmiş Beyaz Ordu askerlerinin İstanbul'a gelmesi, sadece İstanbul'un demografisinde yarattığı değişiklik açısından değil, aslında İstanbul'daki Rusların kendi iç kompozisyonunu değiştirdiği için de bir kırılma noktası olacaktır. Bu döneme kadar, daha ziyade devrimden kaçmak için bir sebebi olan Rus aristokratları ya da zenginleri şehirde ağır basarken, Kasım 1920 tahliyesi sonrası, bir şekilde Beyaz Ordu saflarında silah altına alınmış olsa da, ana gövdesini yoksul Rus köylülerinin

erişilebilen arşivinden yararlanarak, yazıların orijinallerini kullanmayı tercih ettik.

37 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 26–27.

38 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 50.

39 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte–rendus au sujet des personnes, 6 Ağustos 1921, General Harrington'ın COC Komutanına mektubu.

oluşturduğu on binlerce Rus İstanbul'un gariban semtlerini mesken tutacaktır.

Bu duruma Bolşevik Partisi de hızla tepki verip, militanlarını bu kitlenin içine yollayacaktır. Fakat, Monarşistler ve Vrangelicilerin etkisi azalırken İstanbul'daki Rus nüfusun önderliğini kazanmak için hamle yapan tek gücün Bolşevik Partisi olmadığını belirtelim. Vrangel ordusu, her ne kadar büyük bir bozgun yaşasa da, hâlihazırda toplu biçimde bulunduğu için, o dönem İtilaf kuvvetleri tarafından savaşmaya hazır tek anti-Bolşevik ordu olarak görülmektedir. Bu sebeple hem Vrangel ve çevresi bir şekilde savaşa dönmenin yollarını aramaktadır hem de böyle hazır bir askeri gücü yanına çekmek isteyen ülkeler ordu içerisinde kendilerine taraftar kazanmak için propaganda yürütmektedir. ABD ve İngiltere gibi güçlerin yanı sıra, Yunanistan da Vrangel ordusunu Millî Mücadele'ye karşı savaşa sürmek için çaba sarf etmiş,⁴⁰ bunu da Bolşevizmin Anadolu'daki zaferine engel olma gereğiyle temellendirmiştir. Anlaşılan, bu ordu içerisinde bulunan Türkçe konuşan-Müslüman Tatar unsurların çokluğu böyle bir projeye engel olmuştur.⁴¹ Tam tersinden Milli Mücadele önderliği de, resmî ismiyle, bu "Gönüllü Ordu" içerisindeki Tatarları saflarına kazanmaya çalışmıştır.⁴² En önemli hamisi olan Fransız emperyalizmi kendisinden yüz çevirdikten sonra Vrangel'in kendisi de "işe yararlığını" kaybetmemek için çeşitli çabalara girişmiş, İspanyol sömürgeciliğinden bağımsızlığını, Komintern'in de maddi yardımıyla kısa süreliğine kazanan Fas'taki Rif Cumhuriyeti'ne karşı İspanyol işgalcilerin yanında savaşmak için Primo de Rivera nezdinde başarısız bir girişimde dahi bulunmuştur.⁴³

Vrangel'in ordusu başarısız girişimler arasında ve Fransızların maddi-ayni desteğini çekmesiyle bir çürüme-dağılma sürecine girerken, İstanbul'daki on binlerce Rus arasında bir güç haline gelmek için çeşitli girişimler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisinin Bolşevik Partisi'nin faaliyetleri olduğunu söyledik. Bunun yanı sıra, sosyalist devrimin ülkesinde tepelenen gerici subay-aristokrat takımı İstanbul'da sahneye, dönemin uluslararası alanda yükselen bir başka akımını, faşizmi benimseyerek çıkmıştır. Başında General Toparkof'un ve Albay Skalon'un bulunduğu ve "Faşist Milisler Rus Seksiyonu"⁴⁴ adını alan bu grubun, İstanbul'da yasadışı olarak bastığı

40 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Janvier Fevrier 1920, 22 Şubat 1921; Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 8 Mart 1921.

41 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC 1920, 16-17 Ocak 1921.

42 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 13 Mart 1921.

43 David Senter Woolman, *Rebels in the Rif: Abd El Krim and the Rif Rebellion*, Stanford: Stanford University Press, 1968, s. 129.

44 Bu isim, bir yandan da bu dönemin Komintern'in nasıl hegemonik bir hale geldiğinin tersten kanıtı gibidir. Bu örnekte faşistler dahi, Komintern'in çeşitli ulusal örgütlerinin kullandığı örneğin "Komünist Enternasyonal Mısır Seksiyonu" formülasyonunu devralıp, "Komünist Enternasyonal"i "Faşist Milisler" ifadesiyle değiştirip "Faşist Milisler Rus Seksiyonu" (*rossiyskogo otdel opolçeniya faşistov*) yapmıştır.

ve dağıttığı iki bildiri, Trotskiy'in Kızıl Ordusu'nun, iç savaşta Beyaz Orduları tepeleken nasıl bir tehlikeyi savuşturduğunu da gözler önüne sermektedir. Mussolini ve İtalya'yı selamlayan bildiriler, kendi hareketlerini de açıkça yükselen uluslararası faşizm güçlerinin bir parçası saymakta, İstanbul'un Rus ahalisine şu satırlarla seslenmektedir: "İnsanlığa, sosyalizme karşı mücadelede cesaret verici bir örnek teşkil eden ve Benito Mussolini'nin sayesinde ulusun birliğini ve kudretini sağlamış olan kurtarılmış İtalya'nın görkemini selamlıyoruz. Macaristan'ın, Almanya'nın, Polonya'nın, Meksika'nın ve diğer ülkelerin faşistlerini selamlıyoruz."⁴⁵

Ruslar arasında yürüyene benzer bir mücadele, İstanbul'un yerli haklarından Rumlar içinde de söz konusudur. Bu mücadeledeki taraflar temel olarak Cumhuriyetçi-Venizelosçular ile Kral Konstantin yanlıları şeklindedir. Burada, hâlâ devam etmekte olan savaş şartlarında belki de en belirleyici olan ise Venizelos kanadı meşhur Megalo İdea'yı tavizsiz biçimde savunurken, Kral yanlılarının Yunanistan içindeki iktidarlarını sağlamlaştırabilmek için, Venizelosçuların Anadolu'yu bir Yunan sömürgesi haline getirme projelerine uzak durmasıdır. Bu dönem iki taraf da birbirinin ayağını kaydırmaya çalışırken Venizelosçu subayların, Anadolu'daki cepheden, yani komutanlık, askeri şöhret ve hızlı terfi olanaklarından uzaklaştırılarak yollandığı temel adreslerden biri de İstanbul'dur. Şehirdeki Rum halkı bu iki grup arasında sert biçimde ayrılmış, bu husumet zaman zaman kendini kitle gösterileri ve karşı tarafın yandaşlarının dükkânlarının yağmalanması şeklinde dahi göstermiştir. Venizelosçu kanadın İstanbul'daki önde gelen lideri "Yunanistan'ın Danton'u" diye anılan Albay Condilis'tir. 1921 sonlarında, Condilis'i öldürüp şehirdeki Venizelosçu örgütlenmeye darbe vurması için Konstantinciler, hatta Fransız istihbaratına göre bizzat Konstantin'in kendisi, şehre Stratigakis adıyla bilinen 40 yaşlarındaki Giritli bir eski komitacıyı yollayacak, fakat plan başarısız olacaktır.⁴⁶

Bu çatışmanın İstanbul için önemini iyice anlamak için, dönemin siyasi bağlamını dikkatli incelememiz ve İstanbul içindeki tartışmanın İstanbul dışındaki boyutlarını gözden kaçırmamamız gerekiyor. Yıl daha 1920'dir. 1919 yılında, savaştan galip çıkmasına rağmen bütün hedeflerine ulaşamayan İtalya'da şair Gabriele D'Annunzio'nun başını çektiği gönüllü birlikler o dönemde Yugoslavya'nın sınırları içinde kalan Fiume kentini basıp, İtalyan devletinin isteği hilafına şehri İtalya'ya bağlama girişiminde bulunmuştur. 1920 başlarında bu girişim henüz bastırılmamış durumdadır. Bastırıldıktan sonra dahi, böyle bir girişimin, emrinde savaş gemileri ve önemli miktarda birlik bulunan İstanbul'daki Venizelosçu subay-

45 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 18 Aralık 1922, Compte-Rendu (bundan sonra CR); aynı yerde 2 Aralık 1922 tarihli "Vsem İduşim K Nam" başlıklı bildiri; alıntı için yine aynı yerde 16 Kasım 1922 tarihli ve İstanbul'da yazıldığı belirtilen "Deklaratsiya R.O.O.F" başlıklı bildiri.

46 SHD, GR 20 N 1104, 1919-1920-1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 29 Aralık 1921; aynı yerde 29 Kasım 1921.

ların tahayyülünde bir yer tutmaması imkânsızdır. Muhtemelen tam da bu sebeple, İtilaf yönetimi, Fiume'ye dair çıkan haberleri, özellikle de Yunan gazetelerinde çıkanları, sistematik olarak sansürlemiştir.⁴⁷ İtalya'da D'Annunzio ve etrafındakilerin (bu grubun içerisinde ünlü İtalyan anarşisti Enrico Malatesta ve taraftarlarının da olduğu sıklıkla görmezden gelinmektedir) girişimi yalnızca gözü dönmüş bir İtalyan milliyetçiliğinin yansıması olarak görülemez. Bu garip vakayı anlamının tek yolu, onu Cihan Harbi sonrası devam etmekte olan büyük iç savaşta, İtalya'da hâlâ iktidarda olan liberal kanada karşı örgütlü milliyetçilerin attığı bir adım, yani bir İtalyan-Yugoslav çatışması değil daha ziyade İtalyanlar arası mücadelenin bir vechesi olarak görmeye çalışmaktır.⁴⁸ Bütün sansüre rağmen, büyük ölçekli bir Fiume'yi İstanbul'da hayata geçirme niyetlerini çeşitli vesilelerle gösteren ve Beykoz'a Girit'ten getirilen büyük Yunan birliklerini taşıyarak harekete geçmeye dahi kalkışan Venizelosçu Yunan subayları için de benzer bir durum vardır. Albay Condilis'in başında olduğu ve İstanbul üzerinden Trakya'da Konstantin'e karşı ayaklanma başlatmaya çalışan Yunan askeri güçlerini ya da Silivri üzerinden İstanbul'a yürüme hazırlıkları yaparken Konstantinci "Kartalın Oğlu" marşını yuhalayıp, Konstantin tasvirlerini tahrip eden, Venizelos sloganları atan Yunan askerlerini de böyle anlamak gerekir.⁴⁹ Buradaki mesele yekpare bir blok olarak "Yunanların" İstanbul'u işgal hevesinden ibaret değildir, bunun yanı sıra Yunanistan içerisindeki bir burjuva bloğun, yani Venizelosçuların, İstanbul üzerinde fiili kontrol sağlayarak karşı tarafı yani Kral güçlerini köşeye sıkıştırmaya hazırlanmasıdır.

Bu örnekleri, dönemin çok uluslu İstanbul'unu "uluslar arasında" incelemenin yetersizliğine işaret etmek, "ulusların kendi içindeki" çatışma noktalarının daha hafif ya da önemsiz olmadığı için çizmek için sayıyoruz. Bu listenin dönemin bütün nüanslarını vermediğini de belirtmemiz gerekir. Millî Mücadele yanlısı yeraltı örgütleri ile Saray güçleri arasındaki savaşımı, Ermenistan'da Bolşeviklere karşı-darbe planlayan Taşnaklarla⁵⁰ gitgide Sovyet iktidarına yaklaşan Hınçaklar arasındaki değişen güç dengelerini, Yahudi toplumu içerisinde Siyonizm ve Bolşevizm başta olmak üzere farklı siyasi akımları ya da Faysal yanlıları başta olmak üzere şehirde örgütlenen çeşitli Arap bağımsızlıkçı güçleri burada tamamını kapsayacak şekilde tartışmaya çalışmayacağız. Fakat bu genel tablonun dahi, İstanbul'u neden

47 Roma, l'Archivio Storico del Museo Storico dell'Arma dei Carabinieri (İtalyan Carabinieri [Jandarma Örgütü] Arşivi, bundan sonra ASMSAC), Patris ve Vizantion gazetelerine uygulanan Fiume sansürü için; ASMSAC, Busta 391, Amministrazione, 12 Temmuz 1919, Censure des Journaux du Matin du 12 Juillet 1919; *Prodos* gazetesi için aynı yerde 19 Temmuz 1919, Censure.

48 Fiume vakası etrafında İtalyan siyasi mücadeleleri için bkz Marco Mondini, *Fiume 1919. una guerra civile italiana* (Roma: Salerno, 2019).

49 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 21 Temmuz 1922, 25 Temmuz 1922 tarihli CR'ler.

50 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Janvier Fevrier 1920, 27 Ocak 1921.

Dünya İç Savaşı'nın baş cephelerinden biri saydığımızı göstermeye yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Böylelikle, bu iç savaşın en önemli kahramanının, yani Beynelmillel Bolşevizm'in İstanbul'daki tablosuna geçebiliriz.

3. Komintern İstanbul'da

“Dünya devrimi, proletaryanın zaferiyle taçlanırsa, efsanevi İstanbul şehrini Enternasyonal'in başkenti olarak öneriyoruz.

Hayal ediyoruz ki, dünyanın her köşesinden, her ulusundan ve ırkıdan binlerce proletarya temsilcisinin toplanma zamanı gelince, bu amaç için dünyanın en güzel yapısını, Ayasofya'yı seçeceklerdir.”

Mustafa Suphi, Komintern 1. Kongresi konuşması⁵¹

Mütareke döneminde şehirdeki komünist hareketi görmek için İstanbul'a adımımızı, bugün şehrin en turistik yerlerinden biri haline gelen Karaköy'den atıyor ve onun en popüler kısımlarından biri olan Mumhane Caddesi'ne gidiyoruz. 32 numarada Sirène Restoranı bizi karşılıyor. Restorana girdiğimizde görüyoruz ki, restoranın, ikisi Rus, ikisi ise Gürcü olan sahiplerinin Fransızcada “Deniz kızı” anlamına gelen bu sözcüğü restoranın ismi olarak seçmesinin sebebini anlamak hiç de güç değil. Limanın yanı başında bulunan restoranın müşterilerini de ağırlıklı olarak liman işçileri ve denizciler oluşturuyor. Fakat müşteriler denizcilerden ibaret değil. Onları başta Fransız astsubayları olmak üzere Fransız ve Türk askerleri tamamlıyor. Fransız istihbaratı, askerler için en cezbedici unsurun “kadın çalışanlar” olduğunu belirtse de, Deniz Kızı Restoranı'nın müşterilerine sunduğu hizmetler yemek ve eğlenceden ibaret değil.

Bolşevik olduğundan şüphelenilen kişilerin randevu yeri olduğu belirtilen restoranın sahipleri, Sovyet ticaret ofisi Vneştorg ile bağlantılı olan Margoline isimli birinden temin ettikleri “Bolşevik gazeteleri” ve çeşitli propaganda materyalini de müşterilerine el altından ulaştırmalarıyla meşhur. Ahmet Bey ismiyle bilinen 35 yaşlarındaki Laz denizci, restoranın müdavimleri arasında (Fotoğraf 1). Bulgaristan'dan İstanbul'a gelen “Çar Ferdinand” gemisiyle taşınan ve Bulgaristan Komünist Partisi'nin Türkçe yayın organı olan *Ziya*'nın, şehrin başka birçok tarafında olduğu gibi, Deniz Kızı'ndaki satışıyla da gerçek isminin Mehmet⁵² olduğunu öğrendiğimiz Ahmet Bey ilgileniyor.⁵³

Şimdi Sirène'den çıkıyor ama fazla uzağa gitmiyoruz. Yine aynı caddede Mader

51 Aktaran Mete Tunçay, *Türkiye Sol Tarihine Notlar: Tarih ve Toplum Yazıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 280–81.

52 Bu kişi muhtemelen Hemşinli Mehmet olarak bilinen Mehmet Aruz'dur.

53 Sirene'e ve Ahmet Bey'e dair bu iki paragraftaki bildirimler için; SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 13 Nisan 1922, 18 Nisan 1922, 11 Mayıs 1922, 19 Mayıs 1922 tarihli CRler ve bir adet tarihsiz CR.

Han'da bulunan Hasan Rıza'nın Sosyal Demokrat Fırkası'nı es geçiyor ve Anadolu Otel'i'nin karşısındaki Beynelmillel İşçiler İttihadı'na (Bİİ) ulaşıyoruz. Komşusu sayılabilecek Sirène ile aynı cadde üzerinde olması bizi şaşırtmamalı. Bambaşka kurumlar söz konusu olsa da, ikisi de aynı hedef kitleye, yani limanın yanı başında, denizcilere ve liman işçilerine hitap ediyor.

Ne var ki, Beynelmillel İşçiler İttihadı'na girmek, Sirène'e girmek kadar kolay değil. İkincisi için, içeride hesabı ödeyebilmek yeterliyken, Bİİ liman işçisi ya da denizci olduğunuza dair bir kanıt, iki kefil ve 125 kuruş giriş ücreti istiyor. Bu şartları 1922 itibarıyla yerine getirebilmiş olan, Rumlar, Ermeniler, Ruslar ve birkaç Türk'ten müteşekkil 200 denizci, karşılığında düzenli yapılamayan ama mutlaka Enternasyonal okunarak biten sosyalizm konulu konferanslara ve Fransa'dan, Mısır'dan getirilmiş, Türkçe, Fransızca ve Yunanca eserlerden oluşan zengin bir Marksizm kitaplığına erişim hakkı kazanıyorlar.⁵⁴

Bİİ'yi de gördükten sonra Karaköy'den çıkıyor ama fazla uzaklaşmıyoruz. Arap Camii yakınlarında, Yemenciler Caddesi'nde, yukarıda tanıştığımız Ahmet Bey'in işlettiği ve Fransızların "Türk-Bulgar komünist hücrelerin merkezi" diye andığı Kürkçükapı Kahvehanesi'ne uğruyoruz. Ahmet Bey'in etrafında, her daim silahlı gezen Tahsin Bey ve Kürdoğlu Mustafa'yı görüyoruz.⁵⁵ Sirkeci'ye kadar ilerleme-ye devam edersek burada, Köprülü Han'da, Hintli ve Cezayirli askerlerin sıklıkla uğradığı not edilen bir komünist kulüp ile karşılaşılıyor. Fransız istihbaratının dikkatini, buradaki Yahudi komünistlerin çokluğu ve Weisner isimli bir Alman komünistinin sık sık yaptığı konuşmalar çekiyor.⁵⁶

Neredeyse bir mahalleye sığacak kadar dar bir alanda, restoranlardan derneklere ve kahvehanelere uzanan bir çeşitlilikte işleyen komünist militan faaliyet ve bu faaliyetin, bu saydığımız çerçevede dahi 8 milletten insana değmesi ilk bakışta şartırcı gelebilir. Aslında bir yandan, Mustafa Suphi'nin bölüme başlarken andığımız dileğine uygun biçimde, dünya proletaryasının temsilcileri değilse de militanları, Ayasofya'da değilse de İstanbul'un arka sokaklarında toplanmaya zaten başlamış gibidir.

Bu kısımda, İstanbul'da Mütareke yıllarında kurulan ve fazlasıyla ihmal edilmiş olduğunu düşündüğümüz beynelmillel bağlar ve ağları göstermek için bir adım atmayı umuyoruz. Burada "ağlar" ifadesini kullanmamız, haklı olarak kulakları tırmalayabilir. Komintern gibi merkezîyetçi bir yapının uluslararası seksiyonlarının arasında kurulan bağları, "ağlar" gibi gevşek bir ilişki türü ifade eden bir kelimeyle anmak bu tercihin incelediğimiz tarihsel nesnenin doğasından değil, "Dünya Ko-

54 Bİİ ve Sosyal Demokrat Fırka'ya dair bu paragraftaki bilgiler için SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 25 Temmuz 1922 tarihli CR.

55 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, tarihsiz ve başlıksız belge.

56 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 9 Mayıs 1922 tarihli Note de Service, aynı yerde 19 Mayıs 1922 tarihli CR, 16 Mayıs 1922 tarihli rapor.

münist Partisi”nin militanlarını, bir dayanışma hareketinin “aktivistleri” gibi gösterebilecek, yazardan gelen bir tercih gibi görünebilir, en azından biz okurun yerinde olsak bu haklı şüphely duyardık. Fakat burada vurgulamak istediğimiz, aslında tam olarak Komintern’in genelinde değil ama Mütareke İstanbulu’ndaki işleyişinde merkezi koordinasyon eksikliği ya da bir şekilde birden fazla merkeze tabi olma durumudur. Yani İstanbul’un içinde bulunduğu bu çok uluslu ve çok dilli komünist faaliyet, Komintern’in bir bürosuna ya da bir seksiyonuna bağlı şekilde ayrı parçaların bir bütün olarak planlandığı bir çalışma olmaktan ziyade, ayrı merkezlere bağlı farklı grupların çalışması ve bunların zaman zaman, işgalcilerin baskısıyla mücadele ederken imkân bulabildiklerinde ya yeni gelme çabasıdır.

Bunun, Komintern gibi merkezîyetçi bir örgüt için ilk bakışta şaşırtıcı gözükmesi mümkünse de, Komintern’in kuruluş yıllarına daha dikkatli baktığımızda Mütareke İstanbulu’nun durumu, mutlak bir istisna olmaktan çıkar. Mütareke’nin 1918–20’deki ilk dönemini bir kenara bırakalım, 16 Mart 1920’de Şehzadebaşı Baskını ile Mütareke’nin açık işgal dönemi başladığında dahi, henüz Komintern’in 2. Kongresi toplanmamış durumdadır. Bunun önemi şuradadır; daha sonra Lenin’in de ifade edeceği üzere, Komintern’in bir anlamda ilk gerçek kongresi 2. Kongredir.⁵⁷ Dünya partisine gidecek aygıtın kurulmaya başlaması ancak 1920 yazında toplanacak 2. Kongre ile olacak, bu tarihten sonra İran ve Türkiye dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerde komünist partiler kurulacak, Almanya gibi bazı ülkelerde ise Komintern çevresinde bir ülkeden çeşitli partilerin olduğu durum yavaş yavaş sonra erecek, Komintern seksiyonu resmi partiler vücut bulacaktır.

Fakat bu şekillenme, her coğrafyada farklı olsa da, zamana yayılan bir süreçtir. Söz gelimi, Fransız Komünist Partisi, bileşiminde birkaç yıl boyunca çeşitli grupların katılması ya da ayrılmasıyla değişimler olsa da, 1920 sonundaki Tours kongresi sonrası ana gövdesiyle ortaya çıkmış durumdadır. Bu süreç Türkiye için daha uzun sürecek, hemen hemen bütün Mütareke dönemi boyunca birleşik bir Türkiye Komünist Fırkası ortaya çıkamayacaktır. Komintern Doğu Bürosu’nun 22 Aralık 1922’de aldığı birleşik TKF kurulması kararında İstanbul’da Aydınlık grubu, Beynelmîlel İşçiler İttihadı, “Anadolu Komünist Partisi”, yani Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası ve Hınçak’ın sol kanadı olmak üzere dört ayrı yapı bu yeni partinin bileşenleri olarak sıralanır.⁵⁸ Bunlara listeye dahil edilmeyen ve hâlâ Kafkasya’da bir grubu koruyan Mustafa Suphi’nin TKF’sini de eklersek, geleceğin Komünist Partisi beş parçalı durumdadır.

Bu şekillenme durumu, sadece ulusal seksiyonlar için değil, bu bölüm için daha önemli biçimde Komintern’in uluslararası organları için de geçerlidir. Bu kuruluş

⁵⁷ Vatlin, *Vtoroi Kongress Kominterna*, s. 152.

⁵⁸ RGASPI, 495/154/130/15, 11 Aralık 1922, Séance de la délégation du Parti Communiste d’Anatolie et des organisations communistes de Constantinople.

yılları, dünya komünist partisini örgütleme metotlarının denenip sıklıkla da değiştirildiği bir dönemdir. Örneğin Komintern'in ilk yılında, 2. Enternasyonal'in Cihan Harbi öncesi izlediği modele benzer şekilde, ulusal partilerle iletişimi sağlayacak Amsterdam ve Berlin büroları kurulmuş, 1920'de 2. Kongre ile bu iki büro kapatılırken, KEYK'in ulusal partilere temsilci yollaması metodu tercih edilmeye başlamıştır.⁵⁹ Bakü Kongresi sonrası 1920'de bir Şark Tebliğ ve Hareket Şûrası (bundan sonra kısaca Şûra) kurulmuş, bu organ kısa süre faaliyet yürüttükten sonra büyük oranda Doğu Seksiyonu'nun⁶⁰ parçası haline gelmiştir.

Bu kuruluş döneminde, anlaşılan İstanbul gibi bazı ara noktaların kimin “yetki alanına” girdiği de tam olarak netleşmemiştir. Bir yandan, 1919'dan itibaren Harkov merkezli Güney Bürosu, asıl yetki alanı Balkanlar olmakla beraber bu kapsama Anadolu'yu değilse de İstanbul'u da ekleyip, İstanbul faaliyeti için militan–yayın sağlamaktadır. Aynı şekilde, Şûra, anlaşılır biçimde İstanbul'u kendi yetki alanında sayıp buraya militan yollamaktadır. Şûra faaliyeti bittikten sonra da Doğu Seksiyonu İstanbul ile ilgilenmeyi sürdürecektir. Viyana Bürosu'nun İstanbul'a militan yolladığına dair bir veriye sahip olmasak da, bu büronun toplantılarında İstanbul'a dair ayrıntılı değerlendirmeler yapılmakta,⁶¹ daha sonra göreceğimiz üzere, bu şehir İstanbul komünistlerinin Komintern ile iletişim için başvurdukları en önemli noktalardan birini oluşturmaktadır. Diğer yandan, şehre gelen yüksek sayıda Vrangell ordusu askeri dolayısıyla, Rus Bolşevikleri, dağılmamış durumda olan son Beyaz Ordu'nun çözülmesini hızlandırmak için İstanbul'da çalışma yürütmektedir. Bu çalışma ise anlaşılan Komintern'e değil, teknik olarak bir Komintern seksiyonu olan Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)'in disiplinine tabidir. Şehre emperyalist orduların saflarında gelen Avrupalı komünistlerin ve Balkan ülkelerindeki komünist partilerin üyelerinin varlığı durumu iyice karmaşıklaştırmaktadır. Açıkta faaliyet yürüten bir partinin yokluğu, bu militanları da büyük oranda kendi ulusal çevreleriyle sınırlamakta, böylece söz gelimi İstanbul'da asker olarak bulunan bir Fransız Komünist Partisi militanının şehirdeki komünistlerle pek az doğrudan bağı bulunmaktadır.

Bu bağlamda, İstanbul'un Komintern organları tarafından bir merkez haline getirilmesi için bizim saptayabildiğimiz ilk çalışmalar 1919 yılı içerisinde, yukarıda andığımız Güney Bürosu tarafından yapılmıştır. Bir kez daha altını çizelim,

59 Vatlin, *Vtoroi Kongress Kominterna*, s. 143.

60 Doğu Seksiyonu, kompozisyonu zaman içinde değişse de Ortadoğu'dan Uzakdoğu'ya uzanan bir bölgedeki faaliyetle ilgilenen Komintern birimidir. Bu seksiyonun içerisinde de ayrı Yakındoğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu birimleri bulunmaktaydı. Bu birimlerden Yakındoğu Türkiye dâhil olmak üzere, bizim Ortadoğu olarak anacağımız bölge ile ilgilenirken Ortadoğu bölümü Hindistan ve Afganistan çevresindeki bölgeyle ilgilenmekteydi.

61 Örneğin RGASPI, 498/1/11 klasörünün tamamı, Soobşheniyi Venskogo buyro po greçeskomu i turestkomu voprosam.

İstanbul'a yönelik böyle bir tasarının, bu kadar erken bir tarihte, Ukrayna merkezli Güney Bürosu'ndan çıkması çok anlamlıdır. Bir yandan Güney Bürosu'nun Karadeniz limanları ile bağlar kurduğu en önemli nokta olan Odessa 1919 ile 1920'nin ilk yarısında Vrangell ordusu ile Lev Trotskiy'in yönettiği Kızıl Ordu arasında dört kez el değiştirecektir. Aynı bölgedeki diğer önemli limanları barındıran Kırım ise 1920 sonlarına kadar Vrangell'in elinde kalacaktır. Fakat bu şartlarda dahi Komintern, kontrol edebildiği limanları dünya devriminin hizmetine sokmanın planlarını yapmakta ve dahası bunda İstanbul'a belli ki özel bir önem atfetmektedir.

1919 Ağustos'u ile 1920 Şubat'ı arasındaki çalışmalara dair bir rapor, bu dönem Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi'ne bağlı "Svinf" (Bağlantı ve İstihbarat) kurumu ve İstanbul'a dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yapılan planlamaya göre Svinf'in Akdeniz ile bağları, Odessa merkezli gösterilecek bir ticaret kurumu kılıfıyla yapılacakken, "Doğu" ile kurulacak bağlar için, İstanbul merkezli bir ticaret kurumu kılıf olacaktır. Bu İstanbul merkezli kurumun da Erzurum, Tahran, Bağdat, Beyrut, İskenderiye ya da Kahire'den biri ve bir Filistin şehri ile bağlantıları tesis edilecektir. Bu planlama uyarınca rapor yazılırken Svinf'in Doğu bürosunun, yani Vossvinf'in merkezi Odessa ve Novorossisk limanları iken, bunların yerini hızla İstanbul ve İskenderiye alacaktır.⁶² İstanbul'un bir Komintern merkezi olarak önemi konusunda, 1922 1 Mayıs'ı vesilesiyle Komintern'e bir rapor yazan Mehmedov da hemfikirdir: "İstanbul bugün Türkiye'nin başkenti olmaktan çok, beynelmilel bir şehirdir. Büyük nüfus yoğunluğunun nedeni çok sayıda yabancı devlet vatandaşı ve askerinin burada toplanmış olması. Bu yüzden bu şehir komünizm propagandasını dünya çapında yayma bakımından kayda değer bir merkez."⁶³ Mütareke'nin son yıllarında, İstanbul'la doğrudan ilişkide olan Kırım'da, 1925'ten sonra ise İstanbul'da görev almış olan İbrahim Mustafafoviç İbrahimof da, 1930'ların başında kaleme aldığı "Türkiye'de Komintern ve GPU faaliyeti" metninde bu izlenimi doğrulamaktadır. Türkiye'deki GPU temsilcisinin İstanbul'da bulunduğunu belirten İbrahimof, buradan tüm Yakın Doğu'ya liderlik edildiğini belirtmektedir.⁶⁴

Yukarıda andığımız Svinf planına geri dönelim. Bu plan doğrultusunda, daha sonra Komintern Doğu Seksiyonunda önemli görevler alacak olan Kitaygorodskiy ve Osman'ın İstanbul'a gönderilmesi planlanmış, Arap olduğu belirtilen İshhan Sadulin'in⁶⁵ ise bağlantılar kurmak için Türkiye'ye yollanacağı belirtilmiştir.

62 Bu rapor ve plan için RGASPI, 502/1/7/126-128, 11 Mart 1920, Doklad buyro svinfa ispolkomu internationala.

63 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 85.

64 Pavel Gusterin, *Sovetskaya Razvedka na Blijnem i Srednem Vostoke v 1920-30-h Godah*, Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2014, s. 18-19.

65 Sadulin'in ilk ismi Fransız askeri belgelerinde "Issian", Komintern arşivlerinde ise "İshan" olarak geçiyor. Kişisel dosyasına ulaşamadığımız için daha fazla bilgi edinme ve ismini doğrulama

Türkiye limanları ile Kırım arasında Türk tekneleri üzerinden bağlantı kurulduğu belirtilse de Komintern kaynaklarından, Sadulin'in Türkiye'de ve İstanbul'da bağlar kuracağı ve devrimci örgütlerden bilgi alacağı ifadesinin ötesinde, somut olarak ne yaptığına ve kimlerle ilişkiye geçtiğine dair bir fikir edinemiyoruz. Sadulin'in izine tekrardan Fransız işgalcilerin kayıtlarında rastlıyoruz. Bu kayıtlar bize Sadulin'in ve Komintern'in İstanbul'da kurulacak bağlardan ne anladığına dair daha net bir çerçeve çiziyor.

Fransız kayıtlarında Sadulin'e rastladığımızda, artık 1920 başında değil, 1921'in sonlarında'yız. Hem Anadolu'da Milli Mücadele güçlenmektedir, hem Sovyet devleti tüm Karadeniz kıyılarını kontrol eder duruma gelmiştir hem de İstanbul'un işgalinde Şehzadebaşı Baskını eşiği çoktan geçilmiştir. Bu şartlarda Sadulin karşımıza, kendi başına bir görev yürütürken değil, yazının başında karşılaştığımız Arap Hasan ile birlikte, işgal ordularının Müslüman askerleri arasında bozguncu propaganda yürütmek için Şûra tarafından görevlendirilmiş olarak çıkıyor. Fransız kayıtlarına güvенеcek olursak, Sadulin, 1921'deki bu görev öncesinde, İran ve Azerbaycan'da başarıyla propaganda çalışmaları yürütmüştür. Yani bu 1919–20'deki göreviyle birlikte İstanbul'a en azından ikinci gelişidir. Dahası, ilk yolculuğunu tek başına mı yaptı bilmesek de, bu sefer yanında Osman Efendi (bu kişi yukarıda Kitaygorodskiy ile birlikte anılan Osman olabilir), İslam Efendi ve Sefir Efendi'den oluşan ekip bulunmaktadır.

Fransızların bu militanları takip ederek edindikleri bilgiler son derece ilgi çekici, çünkü Komintern'in Mütareke İstanbulu'nda kurduğu bağların ve yapmayı hedeflediklerinin neredeyse bir özetini veriyor. İlk olarak, hiç şaşırtıcı olmayan biçimde, Hasan ve Sadulin'in, şehirdeki Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) örgütüyle iletişimde olduğunu öğreniyoruz. Britanya işgal güçlerinin Haziran 1921'de düzenlediği operasyonla bu örgütün ana gövdesi dağıtılmış olsa da, komitenin kalan unsurlarının İstanbul ile olan bağı Beykoz'daki American Oil Company'nin Rus ve Türk işçileri üzerinden kurulmaktadır.⁶⁶ Hasan aynı zamanda şehirdeki Sovyet ticaret ofisi Vneştorg'un lideri Kudış ile de ilişkidedir.

Dahası, Arap Hasan, Kırımlı subaylar üzerinden, eski İttihatçı yeni Millici do-

şansı edinemedik. Biz burada Komintern belgelerinde geçen ismi temel aldık.

66 Burada American Oil Company ve bunun işçileri arasındaki örgütlenmeye dair bir parantez açmak yerinde olacaktır. Bu işletmedeki Bolşevik örgütlülük polis kaynaklarında, İngiliz operasyonu öncesinde de sonrasında da not edilmiştir. İngiliz operasyonunda tamamı Rus olan American Oil Company işçileri tutuklanıp sınırışı edilmiştir. Onlarla beraber sınırışı edilen Hollandalı Odette Keun, daha sonra kaleme aldığı anılarında beraber sınırışı edildiği hemen tüm Bolşevik heyeti, sonradan Sovyetlere düşman olmasının da etkisiyle kötü anarken, bu işçilerden sitayişle söz etmektedir. Bu işçilerin tek suçlarının, Türk işçilere "kardaş" (Fransızca metinde Türkçe yazılı) demek ve tüm işçilerin birliğini istemek olduğunu belirtmektedir. Burada Rusların yanı sıra Türk işçilerden de bahsedilmesi, belki de bu "kardaşlık" çağrısının bir karşılık bulduğunun işaretidir. Odette Keun, *Sous Lénine*, Paris: Editions Flammarion, 1922, s. 67.

nanma subayı Ali Bey ile temastadır. Ali Bey, hem Ankara ile bağlantı için bir halka teşkil etmekte hem de Kırım limanlarından İstanbul'a militan ve propaganda materyali taşınmasına yardım etmektedir. Deniz yoluyla taşıma işlerine yardım eden bir diğer kişi de, Haliç kayıkçılar kâhyası ve Sosyalist Fırka üyesi Mehmet'tir. Gerek Ali Bey gerekse kayıkçılar kâhyası Mehmet ile Komintern militanları ne kadar zamandır iletişimdeyiz bilmiyoruz, ama bu ilişkilerin, Sadulin'in iki yıl önceki Türkiye seyahatinin ürünleri olması ihtimal dâhilindedir.

Bir yandan da Arap Hasan şehirdeki Faysalci⁶⁷ çevrelerden, Beyrutlu Hacı Ferit Lütfi Bey ve Abdurrahman Bedirhan Bey ile görüşmektedir.⁶⁸ Faysal ismi, Ortadoğu'da sömürgecilerle iş birliği ile özdeşleşmiştir, dolayısıyla Komintern'in yolladığı bir militanı Faysalcılar ile birlikte düşünmek şaşırtıcıdır. Fakat 1921'de "Faysalci" diye anılmakla, örneğin 1920'lerin ikinci yarısında bu şekilde anılmak farklı durumlardır. Her şeyden önce 1920 ortasına kadar, Faysal, öyle ya da böyle Fransız emperyalizmine karşı bir başka Milli Mücadele'nin fiili olarak başındadır. Dahası Faysal ordusu 1920 ortasında yenildiğinde dahi, İbrahim Hananu liderliğindeki güçler Suriye Milli Mücadelesi kapsamında Fransızlara karşı savaşmayı sürdürmektedir. Bu bağların kurulduğu 1921 yazında, henüz Hananu sömürgecilerin eline geçmemiştir. Bu sebeple, Komintern militanlarının Fransız belgelerinde "Faysalci" olarak anılan güçlerle görüşmelerini Suriye Milli Mücadelesi ve belki de bağımsızlık kahramanı Hananu ile bir bağ kurma çabası saymak gerekir.⁶⁹

Bütün bu ilişkiler kurulurken, Sadulin ve ekibi bir yandan da Galata çevresindeki kafe ve kahvelerde Müslüman askerlerle iletişim kurmaya çalışmakta, onlara Hindistan, İran ve Mısır Müslümanlarının da yakında devrim yapacağını ve Rusya Müslümanlarının Türklere yardım edeceğini anlatmaktadır. Bu çalışma, şehirdeki işgal askerleri arasındaki bozguncu faaliyetin yalnızca küçük bir parçasıdır, fakat bu konuyu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele aldığımız için burada detayına girmiyoruz.

67 Emir ya da Kral Faysal. Cihan Harbi sonrası, Fransızlar tarafından yeni sömürgeci olan Suriye'ye kral olarak atandı. Çeşitli sebeplerden ötürü kendini Suriye'nin Fransa'ya karşı ilk bağımsızlık savaşının başında buldu. Fransızlara yenilip krallığını kaybettikten sonra, yeni İngiliz sömürgeci Irak'a, Britanya sömürgeciliğiyle anlaşarak kral olarak atandı.

68 Arap Hasan ve Sadulin misyonuna dair yukarıdaki bütün bilgiler için yukarıda anılan Komintern raporunun yanı sıra SHD, GR 20 N 1104, 1919-1920-1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 14 Eylül 1921 tarihli belge; GR 20 N 1106, Carton 1-4, 2 Eylül 1921, Propagande Bolcheviste parmi les Soldats Musulmans des Troupes Allieés à Constantinople; aynı yerde 14 Eylül 1921 tarihli başlıksız rapor; aynı yerde Relations Turco-Communistes de Constantinople avec Angora.

69 İbrahim Hananu ve Suriye Milli Mücadelesi için bkz. Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s. 112-25.

Birleşik TKF'nin kurucu parçalarından biri olan ve denizciler şubesiyle yukarıda karşılaştığımız Beynelmillel İşçiler İttihadı ve çevresindeki özellikle Rum işçiler şehirdeki Komintern unsurlarının önemli bir parçasıdır. Örgüt içerisinde Rum işçiler ağırlıktadır. Bu durum, özellikle Karadeniz'deki Rum denizcilerin önemiyle birleştiğinde hem Bİİ'nin hem de Bİİ ile temasta olan İstanbul Komünist Grubu'nun (İKG) Komintern ile iletişimde önemli bir avantaj sağlamışa benzemektedir. Komintern'in 1920 yılında toplanacak 2. Kongresi için çeşitli ülkelerdeki gruplara haber verilmesi işi örgütlenirken, Komintern Güney Bürosu, İstanbul'daki Türk yoldaşları haberdar etme görevini Yunanistan'a "geçerken" (*en passant*) bilgi ulaştırabilecek İlyopulos isimli kuryeye vermiştir.⁷⁰ Bİİ lideri Serafim Maksimos'un (Fotoğraf 2), Profintern kongresine katılmak için 1921'de Odessa'ya vardığında, kendisini tanıyan iki kuryeden biri olarak bu İlyopulos'un ismini vermesi,⁷¹ Komintern kongresinin haber verilmesi işinin de Bİİ üzerinden yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yine İlyopulos imzalı bir raporda, İstanbul'daki "parti yaşamına" dair kısımda İKG anılmazken Bİİ'den bahsedilmesi,⁷² bu kuryenin temel muhatabının Bİİ olduğu düşüncemizi pekiştirmektedir.

Bİİ'nin bu dönem önde gelen isimlerinden biri de tartışmalı sayılabilecek bir kişilik olan Roland Ginzberg'dir. Ginzberg bu dönem çeşitli İKG ve Bİİ kadrolarıyla karşı karşıya gelmiş, özellikle Sovyetlere geçtikten sonra, bizzat Komintern Doğu Seksiyonu'ndan da anlaşılan güvensizlik görmüştür. Bu güvensizlik temelsiz de değildir. Ginzberg'in muhtemelen kendi önemini Komintern'e göstermek için, yani asıl olarak sansürcülerin okuması için yazdığı ve kendisini İstanbul'daki hayal ürünü bir komünist yayının lideri olarak gösterdiği mektuplar,⁷³ Şefik Hüsnü'nün (Fotoğraf 3) Ginzberg'e dair yazdığı küçümseme dolu satırlarla⁷⁴ birleştiğinde karşımıza ciddi bir militandan çok uzak bir tablo çıkmaktadır. Yine de bütün bu durum, Ginzberg'in Mütareke döneminin Komintern örgütlenmesinde kritik bir rol oynadığını gözden kaçırmamıza yol açmamalıdır. Komintern'in Doğu Seksiyonu'nun 1922'de taslağını hazırladığı dört ciltlik büyük Doğu Ansiklopedisi'nin yazarları arasında Ginzberg'in de, Komintern'in Doğu çalışmasının ağır topları olan Manabendra Roy, Robert Louzon, Sen Katayama, Avetis Sultanzade ve Georgiy Safarov gibi isimlerle birlikte, Türkiye işçi hareketi bölümünün yazarı olarak yer bulması, bu tarihte Komintern'in Ginzberg'i hâlâ önemli militanları arasında saydığına işaret olabilir.⁷⁵ Fransız işgalciler de, Ginzberg'i 1922 ortalarında İstanbul'da aratacak kadar kayda değer saymaktadır. Yazdığı mektuplar en azından Şubat 1922

70 RGASPI, 502/1/7/99.

71 RGASPI, 495/207/414/4, 30 Mart 1921, Anketa.

72 Aktaran; Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 41–42.

73 A.g.y., s. 142–145.

74 Aktaran Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 191–92.

75 RGASPI, 495/154/144/21–22.

itibarıyla Ginzberg'in İstanbul'da olduğunu gösterse de, Fransızların Ginzberg'in yerini bulma çabaları sonuçsuz kalmıştır.⁷⁶

Bİİ lideri Serafim Maksimos'un İngilizlerce tutuklanmasıyla birlikte, İstanbul'daki Komintern ağırları için önemli bir kesişim noktası olan Bulgar Nikolay Hristofor Trayçev ile karşılaşılıyor. Anlaşılan, İngilizlerin asıl hedefi Trayçev iken, yanında bulunan Serafim Maksimos da üzerinden çıkan Bİİ mührü ve İngiliz Kızıl Sendikalarından gelen mektup sebebiyle tutuklanıp 70 gün boyunca hapiste tutulmuştur.⁷⁷ Trayçev,⁷⁸ bir rapora göre, yabancı ülke vatandaşı olduğu için bu kadar kolay kurtulamayarak sınır dışı edilecektir.⁷⁹ İşgal güçlerinin, yakalanmasından önce Trayçev'e dair tuttuğu raporlar, onun neden işgalcilerin gözünde özel bir hedef haline geldiğine de ışık tutmaktadır. Karşımıza ilk olarak İngiliz operasyonu ile tutuklanıp sınır dışı edilen Bolşevik militanlar arasından "ötenlerden" alınan bilgiye dayandırılan bir raporda çıkan Trayçev, buna göre şehirde Bolşevik propaganda yürütmekte ve kardeşi ile beraber, iş yerlerinin arkasındaki depoda Bolşevik yayınlar ve cephanelik saklamaktadır.⁸⁰ Başka bir raporda "Bulgar komünizminin İstanbul'daki temsilcisi" olarak anılan Trayçev, aynı zamanda Fransız istihbaratının hazırladığı, İstanbul'daki Bolşevikler listesinde de "çok tehlikeli" kategorisinde değerlendirilen az sayıdaki isimden biridir.⁸¹ Trayçev'in Komintern Güney Bürosu ile doğrudan bağlantısı olduğu da anlaşılmaktadır. Güney Bürosu'nun arşivlerinde yer alan el yazısı bir belge bunu kanıtlar niteliktedir. Belgede Fransızca olarak Trayçev'in ismi ve Galata Maritime Han'daki⁸² adresi yer alırken, Rusça olarak "sadece bizzat Nikolay Trayçev yoldaşla görüşülecek" notu düşülmüştür.⁸³ Muhtemelen belgenin ilk kısmı gelen kuryenin İstanbul'da adresi bulabilmesi için Fransızca yazılmışken, ikinci kısım bizzat kuryeye hitaben yazılmış bir ihtar niteliğindedir.

76 Ginzberg'in mektupları için, Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, s. 77. Fransızların Ginzberg'i bulma çabası için; SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 17 Ağustos 1922, CR.

77 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*. s. 75 ve Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 191.

78 Fransız siyasi polisi, Trayçev'in 10 Ocak 1922'de İngilizlerce bırakıldığını, Şubat 1922'de Bulgaristan'daki eşini ziyaret etmek için kendilerine vize başvurusunda bulunduğunu yazmaktadır. Yine aynı belgeye göre, Trayçev kendisine yöneltilen, neden İngilizlerce Kroker'de hapsedildiği sorusunu "bilmiyorum" diye cevaplamıştır. Bu belge, Trayçev'in sınırdışı edildiği iddiasına temkinli yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir (SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 10 Şubat 1922).

79 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 191.

80 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 10 Ağustos 1921.

81 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1-4, tarihsiz, Bolcheviks à Constantinople.

82 Bu muhtemelen "İstanbul Hanları Alfabetik Rehberi"nde "Deniz Han" olarak geçen binanın Frenkçe ismidir. Bkz. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/handle/11498/19488>, erişilme tarihi: 3 Aralık 2019.

83 RGASPI, 502/1/23/14.

Trayçev bağlantısı bizi İstanbul'daki Balkan komünist örgütlenmesine getirmektedir. Biraz önce Fransız siyasi polisinin oluşturduğu İstanbullu komünistler listesini anmıştık. Bu listede “çok tehlikeli” kategorisinde söz gelimi hiçbir Türk adına rastlanmazken, Balkan halklarından üç kişinin bulunması dikkat çekicidir.⁸⁴ Bunlar yukarıda andığımız Trayçev, Serafim Maksimos ve İstanbul'daki Rumen komünistlerinin temsilcisi olduğu belirtilen Arguir'dir.⁸⁵ Aynı listede ve çeşitli başka raporlarda da birçok Rumen ve Bulgar militanın ismi, dahası bazı Sırp ve (tam olarak bir Balkan ülkesi olmasa da) Macar komünistleri, İstanbul'daki Balkan komünist örgütlenmesine katılanlar arasında anılmıştır. Bu Balkan örgütlenmesinin en azından bazı isimleri İstanbul Komünist Grubu ile yakın ilişki içerisinde. Dahası şehirde daha ziyade ticari işlerle ilgilendiği anlaşılan Bolşevik Kuznetsov da Güney Büro'nun merkezinden Odessa örgütüne, buradan da Rumen komünistlerine para aktarılmasında rol oynamaktadır.⁸⁶ Bu bağlar yalnız İstanbul içiyle de sınırlı kalmayacaktır. Mütareke döneminde, söz gelimi İKG adına Şefik Hüsnü de Bulgaristan Komünist Partisi kongresine ve ardından Bulgaristan Komünist Türkleri 2. Konferansına katılmak için Sofya'ya gidip, “Yaşasın Bulgaristan Komünist Partisi” sloganıyla bitirdiği bir konuşma yapacaktır.⁸⁷ Dahası yine Şefik Hüsnü, BKP'ye, yol masraflarını İKG'nin karşılayacağı şekilde bazı işçi yoldaşların Bulgar partisinde bir süre staj yapmaları isteğini de iletmiştir.⁸⁸

Balkan komünist örgütlenmesi ile İstanbul arasındaki ilişkinin, yalnızca hasbelkader İstanbul'da Balkan komünistleri bulunmasından ibaret olmadığını, Komintern'in bu konuda sistematik bir yönelimi olduğunu belirtmeliyiz. Yukarıda andığımız, Svinf örgütlenmesine dair rapor, Doğu çalışmasının merkezleri olarak İstanbul ve İskenderiye'yi anarken, İstanbul'un Balkanlar ve Anadolu, İskenderiye'nin ise “Müslüman Doğu” için merkez olacağını söylemektedir.⁸⁹ Fransız kaynakları ise 1921 yılının ilk yarısında, şehirdeki Sovyet temsilcisi Kudiş'in, İstanbul'da bir Balkan komünist kongresi toplanması için girişimlerde bulunduğunu yazmaktadır.⁹⁰ Balkan komünizmi ile İstanbul arasındaki bağ, Mütareke dönemi sona erdikten sonra da hemen bitmemiştir. Türkiye'nin Romanya elçiliği, 1924'ün ilk aylarında en az üç ayrı vakada İstanbul'a geçen Rumen komünistleri rapor etmektedir.⁹¹ Bu durumu tamamlar biçimde, 1925'te, Viyana Elçiliği “Bolşevik

84 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1–4, tarihsiz, Bolcheviks à Constantinople.

85 Bu militan hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadık, fakat raporda “Arguir” şeklinde yazılmış olan ismin doğrusu “Arghir” olsa gerek.

86 RGASPI, 502/1/23/253.

87 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 183–86.

88 A.g.y., s. 177.

89 RGASPI, 502/1/7/126–128, 11 Mart 1920, Doklad buyro svinfa ispolkomu internationala.

90 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 15 Nisan 1921; GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 13 Nisan 1921.

91 Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Balkan Komitesinin kısmen İstanbul'a taşınacağını" yazmaktadır.⁹²

Balkanlar ile İstanbul ilişkisine değinmişken İstanbul'a dair bir anlamda mekânsal bir kafa karışıklığına burada dikkat çekebiliriz. Yukarıda bazı örneklerini gösterdiğimiz üzere, Komintern'in çeşitli organları İstanbul'un bu örgütün faaliyetinde önemli bir merkez olduğu ya da olması gerektiği konusunda hemfikir gözükmemektedir, fakat nerenin merkezi olduğu konusunda anlaşılacak farklı görüşler mevcuttur. Bir yandan, yukarıda andığımız üzere, İstanbul, Balkan faaliyetinin bir parçası sayılmakta, diğer taraftansa İstanbul'un bir Ortadoğu merkezi olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda andığımız Svinf raporunda dahi bu ikilik gözle görülür seviyededir. Bir yandan, İstanbul ve İskenderiye Doğudaki iki merkez olarak tasarlanırken, İstanbul'un payına Anadolu ve Balkanlar, İskenderiye'ye ise, anlaşılacak Anadolu'nun dahil olmadığı "Müslüman Doğu" düşmektedir. Fakat yine aynı rapor, ticaret kılıfıyla kurulacak İstanbul merkezli ağa Balkanları dâhil etmezken, Ortadoğu'nun en önemli merkezlerini ve liman kentlerini almaktadır.⁹³ Bu ikilik, birbirini tamamlayan bir ilişkiden ziyade, İstanbul'a dair birbiriyle çelişen iki görüşü yansıtmaktadır.

Bu çelişki, tüm Mütareke döneminde kendini hissettirecek ve burada tartışmamız mümkün olmasa da Mütareke dönemi sonrasında da, en azından 1927'ye kadar da varlığını sürdürecektir. Mütareke yıllarında bir yandan İstanbul'u Ortadoğu komünizminin merkezi haline getirmek için bir çaba görülmektedir. Fransız raporlarına göre, Müslüman Ortadoğu'yu odak noktasına almış bir kurum olan Şûra'nın merkezinin Mütareke döneminde İstanbul'a taşınması gündeme gelmiştir.⁹⁴ Bir başka örnekte, Komintern sempatizanı Suriyeli "Jön Müslümanlar" grubunun Komintern ile iletişim kurabilmesi için, bizzat Komintern Doğu Seksiyonu Sekreteri Brike, İstanbul ya da Ankara'daki komünist örgütlerin bağlantı noktası olarak kullanılmasını önermektedir.⁹⁵ İstanbul'da doğu dillerini konuşan bir merkezin ya da yoldaşların bulunması zorunluluğu hem Komintern organlarıncı yazılan çeşitli raporlarda karşımıza çıkmakta, hem de söz gelimi Roland Ginzberg gibi militanların İstanbul'dan yazdığı raporlarda dile getirilmektedir. Şöyle yazmaktadır Ginzberg;

Suriye'ye, Filistin'e, Mezopotamya'ya, Mısır'a, bu bölgelerde bulunmuş, Arapça konuşan *güvenilir yoldaşlar* gönderilmelidir; bu devrimci hareketin bulunduğu ancak komünist grupların henüz *kurulmadığı* bölgelerde İstanbul örgütü tarafından

(bundan sonra BCA), HR.İM, 97/53/1, 14 Şubat 1924; aynı yerde 99/76/1, 12 Mart 1924; aynı yerde 100/89/1, 25 Mart 1924.

92 BCA, 30/10/208/417/24, 27 Temmuz 1925.

93 RGASPI, 502/1/7/126-128, 11 Mart 1920, Doklad buyro svinfa ispolkomu internationala.

94 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 10 Mayıs 1921.

95 RGASPI, 495/84/3/5.

yapılabilir; merkez böylesi propagandistler yetiştirmeli, bütün devrimci örgütlerle temas halinde bulunmalı ve bu hareketi *İstanbul*'dan yönetmelidir. Böylesi bir merkezin varlığı çok gizli tutulmalıdır; onun yardımıyla Komünist Enternasyonal ile temasa geçebiliriz.⁹⁶

İstanbul'da Fransızların eline geçen Piatigorskiy isimli militan bu çabaya dair bir işaret sayılabilir. Piatigorskiy 1922 yılında yakalandığında üzerinden Şûra tarafından hazırlanmış ve bu kişinin Filistin ve Ankara'ya delege yollama hakkı olduğunu, bu konuda tüm Komünist Partilerin ellerinden gelen yardımı yapması gerektiğini belirten bir görev kağıdı çıkmıştır.⁹⁷ Ortadoğu için İstanbul'un bir merkez olarak kullanılmasını sağlayacak bir nüvenin İstanbul'da, planlama doğrultusunda değilse de savaş sonrasının göç hareketleri sebebiyle bulunduğunu gösteren küçük işaretlere de sahibiz. Mısır Komünist Partisi'nin kurucusu Yozev Rozental'in yazışmaları, 1922'de militan mücadelenin dışına düşmüş olsa da Mısır Komünist Partisi sempatisini bir kişinin kendisine İstanbul'dan mektup yolladığını göstermektedir.⁹⁸ 1920'de İstanbul'dan bazı Türk komünistlerin yazdığı bir rapor⁹⁹ da 5 Mart'ta yapılacakları toplantıya "Filistin Yahudi Komünist Grubu"ndan iki delegenin de katılacağını belirtmektedir.¹⁰⁰ Komintern'in İstanbul'daki temsilcisi Şarki'nin 1923'te yazdığı bir rapor, Tunus'ta basılan Arapça bir komünist yayının da, ne şekilde temin edildiğini ne yazık ki bilmesek de, İstanbul'da ellerine ulaştığını göstermektedir.¹⁰¹

Fakat özellikle Şefik Hüsnü liderliğindeki İKG'nin, Balkan komünistleri ile ilişkiler geliştirmekteki yoğun çabasına rağmen, Ortadoğu meselesine soğuk baktığı ve uzak durduğu anlaşılmaktadır. Bizzat Şefik Hüsnü'nün yazdığı "Komünist

96 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 68.

97 SHD, GR 20 N 1119, Expulsions, 16 Ocak 1922, Ordre de Levée d'Ecrou; 17 Ocak 1922, Note de Service; 16 Ocak 1922 Note de Service; 14 Ocak ve 7 Ocak 1922 tarihli başlıksız raporlar ve ekleri.

98 RGASPI, 495/85/11/30-31, 30 Ağustos 1922.

99 Bu raporun içerdiği bazı önemli bilgi hataları, burada aktardığımız da dâhil olmak üzere rapordaki bilgilere temkinli yaklaşmayı gerektirmektedir. Fakat bazı veriler bize burada anılan Filistinli delegelerle ortak toplantı iddiasının ciddiye alınması gerektiğini düşündürüyor. 1919-20 dönemi, Filistin merkezli sol kanat Siyonistlerin tarihi için de bir kırılma noktasıdır. Kendini Marksist gören sol kanat Siyonistlerin, yani "Poalei Zion" örgütünün sol kanadı (sol kanadın sol kanadı), 1919'da Komintern'in kurulmasından sonra yüzünü bu örgüte dönmüş, Poalei Zion'un 1920 yazındaki Dünya Kongresi de Komintern'e katılma kararı alıp, Siyonist kurumlardan kopmuştur. Bu kanadın önemli bir kısmı daha sonra Siyonizmle tüm ilişkisini keserek komünist olmuştur. Bu zaman aralığında yazılan yukarıdaki raporun, tam da sol Siyonistler, Siyonizmden koparak komünizme yönelirken "Filistin Yahudi Komünist Grubu" ile bir toplantı uydurması, şaşırtıcı bir tesadüf olurdu. Dolayısıyla bu referans bize kalırsa İstanbul'da Filistinli komünistlerle en azından bir değme noktası olduğuna dair bir veri sayılabilir.

100 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 23.

101 A.g.y., s. 308.

Enternasyonal'in Ortadoğu'daki başlıca görevi, İstanbul'da bir günlük gazete yayınlamaktan ibarettir" satırları bizce bu soğukluğun ve belki de küçümsemenin bir yansıması olarak okunmalıdır.¹⁰² Bu tavırda Şefik Hüsnü tek değildir, baştan sona bir İstanbul örgütü olan Beynelmilel İşçiler İttihadı'nın lideri Serafim Maksimos, Komintern'e yazdığı bir mektupta kendilerinin Doğu Sekreteryası'na değil Balkan-Tuna Konfederasyonu'na bağlı olduklarını belirtip şöyle söylemektedir: "Bakü bize saf proleter bir hareket ile ilgili garantiler veremez, oysa Sofya billurlaşmış, daha ciddi ve ileri bir hareketin merkezidir."¹⁰³ İstanbul'da, sadece komünistlere has olduğu da söylenemeyecek olan, kendini Doğu ve Ortadoğu'nun dışında sayma eğilimi, 1923 yılı faaliyetlerini raporlayan metinde de net görülmektedir: "Türkiye bir Şark devleti olmakla beraber Balkanlar manzumesine dahil bulunduğu ve umumiyetle Avrupa'nın muvazenesinde mühim bir rol oynadığından, velhasıl Şark'ı Garb'a rapt ve Şark milletlerinin pişdarı bulunduğu ve kendisinin diğer bütün Şark milletlerinden farkı vardır."¹⁰⁴ Tek faktör elbette bu olmasa da İstanbul komünistlerinin Ortadoğu devrimcilerine bağının sınırlı kalmasında bunun da rol oynadığı söylenebilir.

Kurulmayan bağları burada bırakıp, tekrar İstanbul'a dönelim. Referans noktası olabilecek güce, örgütlülüğe ve görünürlüğe sahip bir yerel Komintern seksiyonunun yokluğunda, şehirdeki örgütlerin ve tekil militanlarının hemen hepsinin bir şekilde değme noktası bulunan unsur şehirdeki Sovyet temsilcileri haline gelmiştir. Bu dönem şehirde resmi bir Sovyet elçiliği ya da konsoloslugu olmadığını, Rus elçiliğinin Beyazların kontrolünde olduğunu ve hatta olası bir ayaklanmada Beyaz Rusların elindeki konsolosluğun savunulması için 15 mitralyöz satın alındığını not düşelim.¹⁰⁵ Bu şartlarda, Komintern temsilcileri "ticari temsilci" sıfatıyla gelip faaliyetlerini bu şekilde yürütmektedir. Bu faaliyetin yasal kılıfı, ironik biçimde bugün Rus oligarşisinin en önemli finansal aygıtlarından biri olan VTB bankasının atası sayılabilecek Vneşörg (Dış Ticaret) kurumudur. Bunun yalnızca İstanbul veya Türkiye ile alakalı bir istisna olmadığını da altını çizmek gerekir. Komintern'in Doğu Seksiyonu kurulurken hazırlanan ilk metinlerden birisi, Doğudaki tüm Vneşörg seksiyonlarında Komintern unsurlarının da yer almasını öngörmüştür.¹⁰⁶ Elbette Vneşörg adına İstanbul'da yapılan her faaliyeti, atılan her adımı Komintern ya da RKP(B) faaliyetinin kılıfı saymak, ucuz Amerikan casus filmlerine benzer bir tablo çıkartarak durumu çarpıtmak olur. Vneşörg'un en azından bir kısmı gerçekten Sovyetlerin acil biçimde ihtiyaç duyduğu bazı ürünleri temin etmek için ticari bağlar da kurmaktadır. Fakat 1923'te, hem şehirde bulunan Sovyet temsilcisi

102 A. g. y., s. 330-31.

103 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, s. 43.

104 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 341.

105 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 14 Aralık 1922, CR.

106 RGASPI, 495/18/11.

Zalkind'in işgalin de bitmesiyle Vneştorğ'un siyasetten uzaklaşıp ticarete yönelmesi talebinin hem de Fransız polis raporlarının ortaklaştığı nokta, Mütareke döneminde Vneştorğ'da ticaret ve siyasetin iç içe girdiğidir.¹⁰⁷

Vneştorğ'un İstanbul bölümünün başında, Mütareke döneminin önemli bir kısmını geçirmiş olan Kudiş hakkında İtilaf güçlerinin sahip olduğu, ticaret yaptığına dair pek az emare olduğuna dair izlenim, dönemin Vneştorğ'una dair genel tablo tarafından da doğrulanmaktadır.¹⁰⁸ Çeşitli raporlar Vneştorğ'un şehirdeki İtalyan komünistlerin derneğini finanse etmek, Balkan komünistleri için konferans hazırlamak ya da şehirde Bolşevik yanlısı, *Réveil* (Uyanış) adında Fransızca bir gazete çıkarılması için finansman sağlamak gibi işlerle meşgul olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁹ Şehirde bir İngiliz komünist örgütün yokluğunda, eski Britanya subayı Edward J. gibi tekil İngiliz komünistlerin de Vneştorğ etrafında hareket ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁰ Dahası İstanbul'daki Fransız askerleri arasında bir komünist gazete çıkartacak olan Fransız komünist militan Dieudonné Soulié de bu gazete için teknik ve maddi yardım için şehirdeki Sovyet temsilcilerine başvurduğunu daha sonra aktaracaktır.¹¹¹ Sovyet Rusya'yı temsil eden merkezî Vneştorğ'un yanı sıra, Kafkas Vneştorğ'u da boş durmamaktadır. Fransız polisi, Kafkas Vneştorğ'unu temsilen İstanbul'da bulunan Mobobadze'nin sık sık gece 11 sularında "Galata'nın tekinsiz mahallelerinde" gezindiğini aktarıp, gizli görüşmelerden şüphelendiklerini belirtmektedir.¹¹² Roland Ginzberg'in Komintern'e yazdığı bir rapordan öğrendiğimiz, Mobobadze'nin Bİİ faaliyetinin sürebilmesi için onlara para aktardığı bilgisi, Fransız işgalcilerin şüphelerinin yersiz olmadığını göstermektedir.¹¹³

Sovyet devletinin gayri resmi temsilcilerinin dışında, İstanbul'da bütün Mütareke dönemi boyunca Rusya Komünist Partisi–Bolşevik'e bağlı bir Rus örgütlenmesi de iniş ve çıkışlarla varlığını sürdürmüştür. Bu örgütün, adeta Rusya içerisindeki bir RKP (B) il örgütü gibi örgütlenmiş olması, belgeleri "Rusya Komünist Partisi–Bolşevik İstanbul Örgütü" olarak imzalaması özellikle dikkat çekicidir. Hem Fransızların hem Britanya güçlerinin Mütareke döneminde farklı polis operasyon-

107 SHD, GR 20 N 1119, Agissements des Communistes à Constantinople, 24 Mart 1923, CR.

108 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 1 Nisan 1921.

109 Sırasıyla; SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 29 Eylül 1922, CR; GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 15 Nisan 1921; GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922 Klasörü, Şehirde çıkan gazetelere dair başlıksız bilgi notu.

110 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte–rendus au sujet des personnes, 28 Aralık 1921.

111 <http://maitron-en-ligne.univ-paris1.fr/spip.php?article131529>, notice SOULIÉ Dieudonné, Noël, Marius par Jean Sagnes, erişim tarihi 4 Aralık 2019.

112 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte–rendus au sujet des personnes, 25 Ekim 1921.

113 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 62.

ları düzenleyerek çökertmeye çalıştığı bu örgütlenmeye dair nispeten sınırlı bilgiye sahibiz (kısa vadede bunda başarılı da olmuştur). Farklı kaynaklara dağılmış, tek tek militanlara dair bilgilere ek olarak, en net verileri, 13 Mart 1921 Pazar günü, Fransızların yaptığı operasyon sayesinde elde ediyoruz. Komite toplantısı sırasında hem toplantı yerine hem de komitenin sekreteri Sergey Kolbanovskiy'in (Fotoğraf 4) evine aynı anda yapılan baskınlarda, komitenin hemen hemen tüm ileri gelen militanlarının yakalanmasının yanı sıra, ele geçen henüz merkeze yollanmamış çeşitli toplantı tutanakları, raporlar ve üye kartları bize bu komitenin faaliyeti hakkında detaylı bir tablo sunmaktadır.¹¹⁴

Anlaşılabilir biçimde, RKP(B) İstanbul il örgütünün faaliyeti, İstanbul ve çevresindeki kamplarda bulunan Vrangell ordusunun askerleri arasında Bolşevik propaganda yürütmeye ve emperyalistlerin her ihtimale karşı hazır tuttuğu bu son Beyaz Ordu'nun çözülmesini hızlandırmaya odaklanmıştır. Komite'nin, iki önemli liderinin üzerinden yürüttüğü iki temel görev olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda andığımız, ömrünün kayda değer kısmını sürgünde geçirmiş, Almanya'da Heidelberg Üniversitesi'nde hukuk okumuş Kolbanovskiy daha ziyade şehrin uluslararası komünistleriyle bağlar kurmakla ilgilenmektedir. İfade tutanaklarından öğrendiğimize göre Kolbanovskiy'in girişimiyle İstanbul'da bir Komünist Parti Birleşik Komitesi kurulmuş, bu komitenin toplantılarına da iki İngiliz, bir Fransız, iki Yunan ve bir Türk militan katılmaya başlamıştır.

Vrangell orduları içinde yürütülen propaganda faaliyetinin başında ise belli ki 23 yaşındaki Boris İvanoviç Anişenko (Fotoğraf 5) bulunmaktadır. Anişenko 1919'da Bolşevik Partisi üyesi olmuş, 1920'nin Aralık ayında ise partiden yurtdışı görevine çıkacağı talimatını almıştır. Bu tarihte Menşeviklerin ve Britanya emperyalistlerin elindeki bir uluslararası liman olan Batum'da, bir Fransız'ın yardımıyla, arkadaşı olan Grimberg isimli birisi adına sahte Rumen pasaportu hazırlatmış, bu pasaportla Batum'dan yola çıkarak 7 Ocak 1921'de İstanbul'a ulaşmıştır. Şehirde komitenin çalışmalarının parçası olan Anişenko, Beyaz Ordu'nun Çengelköy kampında Bolşevik propaganda yürütmek için gece vakti içeri sızmaya çalışırken yakalanarak 4 gün tutuklu kalmış, sonrasında ise ne yapıp edip içeriden Karagudin başta olmak üzere birkaç askeri kazanmayı başarmıştır. 10 Mart 1921'de Fransız polisinin eline düşüp evi arandığında, puro kutularına saklanmış parti mühürleri (Fotoğraf 6) ve daha önce kullanıldığı not düşülen bir baskı makinesi ele geçmiştir. Anişenko'nun 1921 itibarıyla kısacık, 2 yıllık Bolşevik militanlık kariyerine dair öğrenebildiklerimizin altını çizmek gerek. Üyesi olduğu parti kendi ülkesinde ik-

114 Bu komiteye dair burada aktardığımız bilgiler, aksini belirtmediğimiz sürece bu operasyonun kayıtlarının ve operasyonda ele geçen belgelerin ve sonrasındaki ifade tutanaklarının tamamının bulunduğu şu klasörde yer almaktadır: SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire. Bilgiler çok sayıda belge ve ifade tutanağından derlendiği için klasörü adres göstermenin tek tek belgelere referans yapmaktan daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

tidardayken, sahte pasaportla sınırları aşan, bilmediği topraklarda askeri kamplara sızan, yasadışı matbaalar işleten, emperyalistlerin hapishanelerinde yatan Anişenko “inkılabın en delikanlı çağı”¹¹⁵ isimsiz Bolşevik militanı olarak da tipiktir. Anişenko Mart ayında tutuklandıktan sonra, aynı yılın Ağustos’unda, komitesinin diğer üyeleriyle birlikte sınır dışı edilecektir, fakat Anişenko’nun adı sadece birkaç yıl sonra, Hacca giden Müslümanlara dünya devrimini tebliğ ile yükümlü olan Mekte’deki Bolşevik örgütlenmede tekrar karşımıza çıkacaktır.¹¹⁶

Anişenko’nun önemli bir halkası olduğu, Beyaz Orduların etkisiz hale getirilmesi için yürütülen ajitasyon belki de ayrıca üzerine yazılmayı hak eden bir konudur. Biz, konumuzdan fazla uzaklaşmamak için bunun ayrıntısına girmeyeceğiz. Fakat en azından, İstanbul özelinde bu kampanyaya Rusların yanı sıra Türkiyeli komünistlerin de katıldığını ve İstanbul’daki bu faaliyetin aslında Bulgaristan merkezli olarak “Vatana Dönüş Birliği” adıyla yürütülen ve Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye’yi kapsayan büyük bir çalışmanın parçası olduğunu not etmemiz gerekir.¹¹⁷ Bulgaristan’ın merkez olması birkaç husus göz önüne alındığında kolaylıkla anlaşılabilir. Bir yandan, İstanbul’daki kadar olmasa da Bulgaristan’da da karşı-devrimin orduları için kamplar kurulmuştur, daha önemlisi ise Bulgaristan Komünist Partisi hem bölgenin en güçlü komünist örgütüdür hem de Rus askerleri ile çok daha kolay iletişime geçmelerini sağlayan bir dil ve kültür bağına sahiptir. İstanbul’da, Dolmabahçe’de bulunan Rus yatakhaneğinde tamamen tesadüf eseri ortaya çıkan bir vaka, bize Bulgaristan merkezli bu propagandanın yaygınlığına dair bir fikir vermektedir. 1922’de bu yatakhaneinde İvan Nikolayeviç Mitrofanov isimli eski bir Beyaz Ordu askeri, sarhoş olup olay çıkardığı için tutuklanmış, daha fazla içki sakladığı şüphesiyle de eşyaları aranmıştır. Arama tutanağı içki bulunup bulunmadığına dair bir şey söylemese de, eşyaların arasından çıkan Bulgaristan Komünist Partisi bildirimleri, eski Beyaz Ordu askerlerine af çıktığını belirten “Vatana Dönüş Birliği” bildirimleri ve orak çekiçli kol düğmeleri Mitrofanof’un tutuklu kalmasına yetmiştir. Mitrofanov gazeteleri tuvalet kâğıdı yapmak için aldığını, kol düğmelerini ise “3. Enternasyonalin simgesini çok önemsemesizin” taktığını söylese de, şaşırtıcı olmayan biçimde, kolluk güçlerini ikna edememiştir.¹¹⁸

115 Batı dillerinde, sadece Ekim Devrimi ile sınırlı olmayan biçimde, ilk cesaret ve fedakârlık dönemleri için sıklıkla “kahramanlık çağı” tabiri kullanılır. Biz bunun yerine, genç Nâzım’ın KUTV yılları sona ererken yazdığı “*Taze kan kokusu gibi yükseldi burnumuza, 919 kızıklarının neşesi! / Sesimizde bıyık burdu inkılabın en delikanlı çağı! Sibiryâ rüzgarlarıyla haykardık: kurşun çarmihına sanki biz çakmışız gibi Kolçağı*” satırlarında geçen bu ifadeyi tercih ediyoruz.

116 Roma, Archivio Storico Diplomatico (İtalyan Dışişleri Arşivi, bundan sonra ASD), Rappresentanza Diplomatica Egitto, Busta 219, Comunismo e Bolscevismo, Tarihsiz, Funzionamento dell’Agenzia Bolscevica nello Jemen (Arabia).

117 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 20 Aralık 1922, CR.

118 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 6 Eylül 1922 tarihli sorgu kağıdı ve aynı yerde 8 Eylül 1922 tarihli belge.

Mütareke yıllarında sırayla Sovyetleşen Kafkas ülkelerinden gelen militanların da İstanbul'daki çalışmalarda önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Gürcü ve Azerbaycanlı militanların İstanbul'da yürüttüğü Bolşevik propaganda sık sık raporlarda yer bulsa da, bir sonraki bölümde anacağımız Azerbaycanlı bir militan dışında bunlar hemen hemen hep isimsiz kalmıştır.¹¹⁹ Ermeni militanların faaliyeti ise farklı kaynaklardan daha kolaylıkla takip edilebilmektedir. İstanbul'da örgütlü bulunan ve *Yerguir* (Ülke) gazetesini çıkaran Hınçak örgütünün sol kanadı, yukarıda andığımız üzere 1922 sonunda birleşmesi kararı alınan TKF'nin kurucu bileşenlerinden birisi olacaktır. Komintern'in eline geçen ve Serafım Maksimos'a dayandırarak İstanbul'daki örgütlere dair bilgi veren bir rapor, İstanbul'daki Hınçak grubundan "milli kaygılardan yola çıkarsa da Sovyet yanlısı" diye bahsetmektedir.¹²⁰ Yazının farklı kısımlarında farklı bağlamlarda anacağımız, Batum'dan İstanbul'a Ermenice ve Türkçe komünist broşürler getirirken yakalanan Vargarak Budakyan'dan,¹²¹ İstanbul'a kalkan gemilere Batum'dan komünist gazeteler veren genç Viktor Aboyantz'a¹²² çok sayıda Ermeni komünisti, Mütareke İstanbulu'nun komünist dünyasına göz attığımızda karşımıza çıkmaktadır. Batum Çeka'sı için çalışırken, 1922 yılında İstanbul'a geçip Batum'daki Ermeni komünist örgütlenmesine dair ayrıntılı bilgiler veren Harutyunyan'ın ifadeleri¹²³ Ermeni komünist militanların, özellikle Akdeniz ve Karadeniz coğrafyasındaki ülkelerin devrimci hareketi ile Komintern arasında nasıl bir aktarma kayışı görevi gördüğüne dair önemli bir fikir veriyor. Harutyunyan'a göre, kendisinin görev yaptığı yaklaşık 2 aylık dönemde, çoğu sahte¹²⁴ İran pasaportuyla 40 kadar militan İstanbul, İtalya ya da Marsilya üzerinden Fransa'ya yollanmıştır. İstanbul'a dair verdiği bilgilerde, Suryen isimli bir kuryenin İstanbul–Kafkaslar arasında görev yaptığını, TKF'nin isteğiyle Kafkasya–İstanbul arası Türkçe ve Fransızca yayın taşıdığını aktarmaktadır. Bunun dışında, İstanbul'a dair en önemli görevleri yürüten isim olarak Petros Torosyan'dan bahsetmektedir. Bu ifadeye göre, Van doğumlu olan Torosyan, Ermenistan Komünist Partisi içinde

119 Örneğin, Gürcüler için; SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 19 Ağustos 1921, Azerbaycanlılar için; SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, başlıksız ve tarihsiz rapor.

120 RGASPI, 495/18/116/63.

121 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 29 Mart 1922.

122 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1–4, 15 Aralık 1921, CR.

123 Bir kez daha, polise verilmiş ifadelere temkinli yaklaşmak gerektiğinin altını çizmek lazım. Fakat İtalyan kaynaklarında bulduğumuz bu polis tutanaklarında Harutyunyan'ın (bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak tartışacağımız) Batum üzerinden deniz yoluyla kurulan bağlar ve sahte İran pasaportlarına dair verdiği bilgilerin, bizim Komintern belgelerinde ve Fransız kaynaklarında bulduğumuz verilerle neredeyse tam bir uyum içinde olması, Harutyunyan'ın söylediklerinin ciddiye alınması gerektiğini düşündürüyor.

124 Harutyunyan'ın aktardığına göre bunlar sıfırdan yapılmış sahte pasaportlar değil, sahil pasaportları üzerinde değişiklikler yapılarak hazırlanmış kuralına uygun pasaportlardır.

önemli bir yere sahiptir ve sıklıkla özel görevlerle İstanbul'a gitmektedir. Temmuz 1921'de Gümrü'de yapılan Türkiye Ermenileri konferansına Ermeni Sovyet devletinin özel delegesi olarak katılmıştır. Yine aynı Torosyan Mayıs ve Ekim 1921'de iki ayrı sefer özel görevlerle İstanbul'a geçmiş, bunların ilkinde yanında İstanbul'daki Ermeni okulunda eskiden hocalık yapan "Knuni yoldaş" da bulunmuştur.¹²⁵

Batum üzerinden İstanbul'a geçen Ermeni komünistlerin çalışmaları çeşitli vesilelerle Fransız askeri yetkililerinin dikkatini çekmiştir. 1 Mayıs 1922 eylemlerine dair tutulan raporlardan biri, eylemlerin yapılabilmesi için maddi yardımda bulunana Artemis Gasparyan ismini not etmekte, Sosyalist Fırkalılar dışında eylem sonrası etkinlikte konuşma yapan isimler arasında Gasparyan'ı anmaktadır. Komintern militanı Gasparyan'ın Sosyalist Fırka'nın ağır bastığı bu eylemdeki varlığı ve konuşması bizi şaşırtmamalıdır. Zira İKG ile Sosyalist Fırka arasındaki husumete rağmen, 1922 1 Mayıs'ı İstanbul'da Beynelmillel İşçiler İttihadı ve Sosyalist Fırka tarafından beraber örgütlenmiş, konuşmacılar arasında Serafim Maksimos da yer almıştır. Dahası, polis raporlarına göre, çoğu silahlı olan ve içlerinde yakaladıkları bir polis ajanını hırpalayan eylemcilerin bir kısmı 3. Enternasyonal kokartları ve "Dünyanın bütün işçileri birleşin" pankartıyla yürümektedir.¹²⁶ Bİİ'nin, 1922 1 Mayıs'ı ve Gasparyan dışında da Ermeni komünistleri ile şehirdeki komünist hareket arasında önemli bir bağlantı noktası olduğu anlaşılıyor. Nitekim yukarıda andığımız *Yerguir* gazetesinin redaktörü de Bİİ üyesidir.¹²⁷ 1919'dan itibaren çıkan bu gazete, Batum'dan İstanbul'a gelmiş olan, şehirdeki Sovyet Ermenistan'ı temsilcisi Şahverdiyan'dan da maddi destek görmüş, buna engel olmak isteyen Fransız güçleri 17 Ekim 1921'de sabah 6'da Şahverdiyan ve diğer Ermenistan temsilcilerinin kaldığı evi basıp Sovyet Ermenistanı lehinde yapılacak konferanslar için tutulmuş notlar, yaklaşık 15 bin Franklık çek, değerli taşlar ve mücevherler bulmuş, en nihayetinde de Şahverdiyan'ı sınırdışı etmiştir.¹²⁸

125 Harutyunyan'dan edindiğimiz bütün bilgiler için bkz; ASMSAC, Busta 388, 7 Nisan 1922 tarihli başlıksız belge.

126 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 2 Mayıs 1922, Note de Service.

127 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 244.

128 SHD, GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, İstanbul'da çıkan gazetelere dair başlıksız ve tarihsiz bilgi notu; GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 17 Ekim 1921, Procès-Verbal; aynı yerde 19 Ekim tarihli başlıksız belge ve yine aynı yerde tarihsiz CR.

4. Askerler, denizciler ve İstanbul’da komünist yeraltı örgütlenmesi

*“Ben ki silah taşıdım gizli gizli
Dünyanın bütün devrimlerine
Boşuna dönmüyor bu rotatifler
Boşuna bağırıyor bu kara”*
Hasan Hüseyin Korkmazgil

*“Sordum sarı çiğdeme
Sen nerede kışlarsın?
Ne sorarsın hey derviş
Yeraltında kışlarım”*
Pir Sultan Abdal

Bu kısımdaki gayemiz, Komintern’e dair bilinen fakat sıklıkla tarihsel analizde görmezden gelinen bir unsuru, Mütareke İstanbulu üzerinden bir kez daha hatırlatmak olacak. Komintern tarihini siyasi açıklamalar ve kongrelerde alınan kararlara sınırlayarak incelemenin en büyük sakıncalarından biri, Komintern’in en asli özelliklerinden birini, yani dünya çapında işleyen bir yeraltı örgütü olduğunu arka plana itmesi olmuştur. Bir hatırlatma yapalım; özellikle dünyanın dört bir yanındaki mevcudiyeti de düşünülürse, Komünist Enternasyonal muhtemelen insanlık tarihinin gördüğü en büyük yasadışı aygıttır. Daha örgütün kuruluş aşamasında, İkinci Kongrede, ulusal partilerin Komünist Enternasyonal’e kabul şartlarını belirleyen 21 maddenin üçüncüsü sınıf mücadelesinin iç savaş evresine girmekte olduğu saptamasını yapıp, yasal ve yasadışı faaliyetin birleştirilmesini Komünist Enternasyonal’e katılmanın zorunlu koşulu yapmıştır. Hemen ardından gelen dördüncü madde ise, ordu içerisinde çalışma yürütme zorunluluğunu belirtip, bunun da yasadışı yapılması gerekeceğini vurgulamıştır.

Bunun uygulanması elbette ülkeden ülkeye ya da bölgeden bölgeye büyük değişiklikler göstermiştir. Komünist partilerin yasal olarak çalışma şartlarının bulunduğu Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde bu imkân elbette kullanılmış, fakat Komintern’in henüz Stalinist bürokrasinin elinde yozlaşmadığı ilk döneminde, özellikle Almanya, Fransa, İtalya, Çekoslovakya ve Bulgaristan gibi komünist partilerin işçi sınıfının önemli bir kesimini kazandığı örneklerde, partiye işçi sınıfının iktidara gelmesinin önündeki engelleri aşma olanağını verecek olan önemli bir askerî aygıt sıkı sıkıya yeraltında tutulmuştur.¹²⁹ Burjuva demokrasisinin formel kurumlarının dahi olmadığı coğrafyalarda ise, örgütlerin işleyişi doğrudan doğruya

¹²⁹ Almanya aslında bu anlamda, partinin milis örgütlenmesi yarı-yasal olduğu için bir farklılık teşkil eder.

yasadışı olmak zorunda kalmıştır. Bu duruma özel bir önem gösteren Komintern de, kurduğu “Yasadışı Çalışma Komisyonu” ve sınır ötesi bağlardan sorumlu olan, bir anlamda Komintern’in yasadışı omurgasını oluşturan OMS ile bu alana önemli miktarda kaynak ve enerji aktarmıştır.

Partinin, yani Komintern’in gündelik yasadışı çalışmasının tarihini yapmaya çalışmak, elbette bazı problemleri de beraberinde getiriyor. Bunların en başında, işini iyi yapan bir yeraltı örgütünün birçok pratiğinin, başarıyla uygulandığı için, belgelerde bir iz bırakmaması geliyor. Bir diğer sorun ise, gizli örgütlerin etrafında oluşan mistik havanın, özellikle siyasi polisi birçok akıllı almaz olayı bu yapılarca atfetmeye yöneltiyor olması. Hemen hemen her gizli örgütün tarihi için geçerli olan bu durum, müesses nizamın küresel ölçekte bir tehdit olarak algıladığı Komintern’in tarihi, özellikle de Sovyet ülkesine bu kadar yakın olan İstanbul gibi bir şehirdeki tarihi için bir kat daha geçerlilik kazanıyor. Bizim burada yapmaya çalışacağımız, bu sorunların etrafından tamamen dolandığımızı ya da Komintern’in pratiklerini eksiksiz biçimde ortaya çıkarabildiğimizi iddia etmeksizin, hem bizzat Komintern’in merkez aygıtının ve onun çeşitli yerel örgütlerinin, hem de kolluk kuvvetlerinin arşivlerindeki verileri kıyaslayarak ve “hayatın doğal akışına uygunluğunu” değerlendirerek, taslak niteliğinde bir tablo çıkarmak. Bunun en azından komünizmin tarihinin siyasal düşünceler tarihi içerisinde fikirler arasında bir fikir ya da bir kongre kararları toplamı olarak yazılamayacağını hatırlatmak gibi bir faydası olacağını umuyoruz. En önemli tahlillerin dahi onu sınırların arasında taşıyan (sıklıkla isimsiz) komünist denizcilerden, en iyi fikirlerin, makalelerin onlara sınırlı imkânlarla çalıştırılan gizli matbaalarda bir vücut veren militanlardan bağımsız olarak, programın örgütten bağımsız olarak bize Komintern’in, Dünya Komünist Partisi’nin tam bir tablosunu vermediğinin altını çizmenin önemli olduğunu düşünüyoruz.

Komintern’in İstanbul’daki komünistlerle iletişimi sağlama metotları bize iyi bir giriş noktası sağlayabilir. Yukarıda andığımız OMS’nin, Mütareke’nin hemen sonrasında, Ocak 1924’ün ikinci yarısındaki posta gönderim ve alımını düzenlemek için hazırladığı plan, OMS’nin iletişimi sağladığı Pekin’den Londra’ya, Tahran’dan Roma’ya uzanan merkezler arasında İstanbul ve Ankara’yı da anmaktadır.¹³⁰ İstanbul ve Ankara’ya yollanacak postaların, diğer adreslere gidecek postaların aksine, mutlaka öğlen 12’den önce OMS’ye ulaşması gerektiğini belirten bu tablo, bu haliyle neredeyse sıkıcı bir kargo şirketi kurallar listesini andırmaktadır.¹³¹ OMS’nin posta gönderecek Komintern kurumlarına yolladığı sirkülere ve bizzat postaların içeriğine baktığımızda ise gerçek tabloyu daha iyi görebiliriz.

OMS’nin, yine Mütareke tarihinden biraz sonra kaleme alınmış posta gönderme

130 Fakat dikkat çekici biçimde Kuzey veya Latin Amerika, İran ve Türkiye dışında Ortadoğu, Pekin dışında Uzakdoğu, Afrika kıtasının tamamı ya da Fransa, Avustralya, Hindistan gibi önemli merkezler henüz bu iletişim ağına eklenmemiş durumdadır.

131 RGASPI, 495/18/330/2.

kurallarına göre, içinde Doğu Sekreteryası'nın da bulunduğu Komintern kurumlarının yollayacağı postaları “gizli” ya da “gizli olmayan” şeklinde ayrılacak, gizli olanlarsa doğru biçimde ayrıt edilmesi için Kiril alfabesindeki “Y” harfiyle işaretlenecektir.¹³² Anlaşılır biçimde, OMS'nin bu postaları nasıl ulaştırdığına dair bilgi bu belgelerde sağlanmıyor. Fakat postaların yurtdışına dağıtımının sağlandığı şehirler olarak Odessa, Sivastopol ve Bakü gibi liman şehirlerinin sayılması bu şehirlerin etrafında kurulan deniz bağlarının burada bir rol oynadığına işaret olabilir. Hem Kırım tarafında hem İstanbul tarafındaki OGPU–Komintern çalışmalarına katılmış olan İbrahimov'un anıları da bunu doğruluyor. İstanbul, Varna ve diğer daha küçük Karadeniz limanlarının tekneçiler üzerinden Sivastopol, Odessa, Novorossisk ve Batum'a bağlandığını belirttikten sonra şöyle yazıyor İbrahimov: “SSCB ile Karadeniz'deki yabancı limanlar arasında gidip gelen tüm teknelerde, OGPU ve bunun üzerinden Komintern ajanları bulunur, bunlar gerekli yayınları, yasadışı kişileri ve bilgi taşır.”¹³³ İstanbul'a döndüğümüzde, Fransızların saptayabildiği bazı metotlar, OMS'nin yoğurt yiyiş tarzına dair bir fikir veriyor. Fransız belgelerinin aktardığına göre, gemilerle şehre yaklaşan komünistler Anadolu Kavağı'nda gemilerden inip, kalan mesafeyi yürüyerek şehre ulaşmaktadır. Buna engel olmak için işgalciler gemilere ilk kontrolü Anadolu Kavağı'nda yapmaya başlayıp, bu noktadan şehirdeki kontrol noktasına kadar geminin içine bir itilaf koluğu yerleştirme uygulamasını hayata geçirecektir. Kontrollerden tamamen kurtulmak yerine yakalanmadan geçme yolunu seçen ve önemli belgeleri taşıyan komünist denizciler ise, yine Fransızlara göre, belgeyi başka bir kumaş parçasıyla giysilerine dikerek limandaki aramalardan geçmeyi başarmaktadır.¹³⁴ Bir başka örnekte, Sivastopol'dan gelen Tetiss gemisinde Rus Yahudisi Abramov'un taşıdığı mektup ve yayınlar yapılan aramada un çuvallarının içinde bulunmuştur. İstanbul'daki Vneştorğ üyeleriyle olan ilişkisi bilinen Abramov'un 1922 yılında verdiği ifadede daha önce 3 kez Anadolu Kavağı'nda inerek aranmadan şehre ulaştığı bilgisi, 1921 yılında rapor edilen Kavak'ta çıkıp yürüme metodunu da doğrulamaktadır.¹³⁵

Herhalde bu metotlara rağmen, yazışmaların polisin eline geçebileceği şüphesi doğmuş olacak ki, Komintern tarafından İstanbul komünistlerine yollanan mektupların bazılarında, şifreli bir dil tercih edilmiştir. Viyana'dan İstanbul'a yollanmış ve OMS'nin arşivlerinde muhafaza edilmiş 19 Ocak 1922 tarihli bir mektup, tamamen ticari bir metin gibi yazılmıştır. Eduard Ayach'a hitaben yazılan mektup “İstanbul ve mümkünse Anadolu ile olan trafiklerini arttırmak istediklerini” belirtip “kısa süre içinde Fransızca ve Almanca örnek” yollayacaklarını ama İstanbul'dakilerin “dağı-

132 RGASPI, 495/18/330/6–8.

133 Aktaran; Gusterin, *Sovetskaya Razvedka na Blijnem i Srednem Vostoke v 1920–30–h Godah*, 20–21.

134 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 17 Haziran 1921; aynı yerde 8 Temmuz 1921.

135 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 13 Mart 1922.

tıma sokmaya en uygun saydıkları malların neler olduğunu” öğrenmek istediklerini söylemektedir. Mektubun yazarı, devamında da “Anadolu’daki yayınevini” adresi ellerinde varsa yollamalarını rica edip, “İskenderiye’de de benzer bir yayın evi varmış ama bizim bilgimiz yok” diyerek buna dair bilgileri olup olmadığını sormaktadır.¹³⁶

Bu ilk mektup oldukça dikkatli yazılmış gibi görünürken, devamındaki mektuplardan anladığımıza göre, İstanbul’dan cevap gelmemesi Komintern’i endişelendirmiş, takip eden mektupların dili belki bu endişenin de etkisiyle daha az örtülü bir hal almıştır. Aynı yılın 6 Ekim’inde yazılan mektup İstanbul’dakilerin “M.’de Kasım ayında hazırladığımız şenliğe katılma”ları¹³⁷ gerektiğini hatırlatırken, “M.’den gelen son haberlere göre hediye İstanbul’a yollandı” diye belirtmektedir.¹³⁸

İletişimin güvenliği için alınan tek önlem elbette bu üstü kapalı dil değildir. Şehirler ve sınırlar arası bağların alabildiğine yoğun olduğu bu dönemde, örgütle iletişime geçen kişinin gerçekten Komintern merkezinin yolladığı bir yoldaş olduğundan emin olmak ve polis, iletişimi sağlayacak militanı deşifre etmiş olsa dahi hücrelerin çökme ihtimalini en aza indirmek için çeşitli parolalar kullanılmaktadır. Bu uygulamanın İstanbul’da örgütlenen Kuva-yı Milliyeciler arasında da kullanıldığını biliyoruz. Örneğin, bu örgütlerden biri olan Felah grubuna gelen kuryeler, örgütle iletişime geçmek için Hüsnü Eczanesi’nden Ali Bey’in yanına gidip, farklı dönemlerde “Üçler”, “Gümrük” ve “Galata” parolası vermekte, ancak bu şekilde kurye, örgütün militanlarına ulaşabilmektedir.¹³⁹

Şehirdeki komünist örgütler de, bu konuyu aynı şekilde ciddiye almaktadır. Roland Ginzberg’in 1921’de Bİİ adına Komintern’e yazdığı mektup, iletişimin nasıl sağlanacağını şöyle aktarmaktadır: “Şehrimize gelen ve görüştüğümüz kişiler eski adrese ancak Ludi adını sorarak başvurmalı; parola 4,7 (yani ayrı ayrı söylenecek dört yedi), parola zorunlu.”¹⁴⁰

Bir yıl sonra, 1922’de yine Beynelmilel İşçiler İttihadı adına Komintern Doğu Seksiyonu’na yazan Ludi Sukoviç’in mektubundan, bu noktada güvenlik yöntemi olarak parola kullanmadıklarını, fakat örgütle iletişime geçmek isteyenlerin, bunu bir aracı üzerinden yapabildiğini anlıyoruz. Şöyle yazmaktadır Sukoviç:

Eğer mektubu bir yoldaş getirecekse, bu yoldaş Rıhtımda Marmara Kahvehanesi’ne gitsin ve Andrey Feodoridi’yi arasın. Adam 60 yaşlarında ak sakallı biri ve nasır ilacı satıyor, pencerede onun bir fotoğrafı ile kırmızı renk bir ayak resmi var. Yal-

136 RGASPI, 495/18/116/14.

137 Komintern’in 3.Kongresi 1922 Kasım’ında Moskova’da yapılmıştır.

138 RGASPI, 495/18/116/90.

139 Mesut Aydın, *Millî Mücadele Döneminde Tbbm Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 74.

140 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, s. 76.

nız, dikkatli olsun, çünkü aynı sırada, aynı ilahtan satan başka bir tüccar daha var, onun penceresinde de ayak resmi var. Müşteri gibi ilaç istesin ve Ludi Sukoviç'i sorsun. O bana sonra bildirecek. Andrey Yunanca, İtalyanca ve biraz Türkçe biliyor. Aynı dilleri ben de konuşuyorum.¹⁴¹

Şefik Hüsnü grubunun ise bu konuda en hafif tabirle daha "ihtiyatlı" olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde Doğu Seksiyonu'na yazan Şefik Hüsnü, parolayı şöyle tarif ediyor:

*İstanbul'a varan yoldaşlar, Galata'da 111 Kalafat Meydanı'na gidip Sadi'yi sormalı. Sadi'ye şu soruyu soracaklar: İdris nerede? Sadi'nin cevabı: Mısır'a gitti. Gelen yoldaş: Motorumu tamir ettirmek istiyordum. Sadi: Hironelle model mi? Gelen yoldaş: Hayır, Lion model. Bu konuşmalardan sonra, gelen yoldaşlar mektupları veya yayınları bırakabilir veya komünist teşkilatın sekreteriyle görüşmek isteyebilir. Sözlü görüşmelerini Sadi ile yapmamalıdır. O, bir bağlantı noktasıdır.*¹⁴²

Parolanın yanı sıra, örgütlerin kendini korumak için mücadele ettiği bir başka nokta da "mührün" korunması ve kullanılmasıdır. Parolanın neden kullanıldığını ve neden bu kadar hayati olduğunu anlamak, bugün dahi oldukça kolay. Bugünden geçmişe bakanlar için mührün önemi en azından bu kadar aşikâr değil. Biz bu soruyu kendimize özellikle Nâzım Hikmet'in otobiyografik romanı *Yaşamak Güzel Şey be Kardeşim*'i okurken sorduk. Nâzım, Batum günlerinden bahsederken örgüt içerisine sızmış bir ajanın TKF Batum örgütünün mührünü çalarak ortadan kaybolduğunu anlatıyor.¹⁴³ Rusya'da iç savaşın hâlâ sürdüğü, Anadolu'nun Milli Mücadele ile sarsıldığı böylesi kritik bir dönemde, Komintern için bu kadar önemli olan Batum gibi bir kesişme noktasında TKF'ye sızmayı başaran bir casusun, mühür çalmak gibi bir işle uğraşması bize ilk bakışta "abesle iştigal" gibi görünmüştü. Meselenin ciddiyetini tam manasıyla idrak etmemiz ise mühür meselesini, dönemin kaynaklarında daha dikkatli biçimde takip etmemizle mümkün oldu.

Dönemi kafamızda canlandırmaya çalışalım. Bir militanın, kendi bulunduğu yerlerdeki yoldaşlarının bir kısmı hariç, diğer yoldaşlarının simalarını bilmesinin neredeyse imkânsız olduğu, fotoğrafın basılı yayın organlarında dahi sınırlı kullanılması sebebiyle, hareketin önderlerinin suratlarının bile sıklıkla bilinmediği şartlardan bahsediyoruz. Yine yukarıda andığımız romanda, Nâzım, Mustafa Suphi'nin resmini ilk kez Batum'a ulaştığında gördüğünü aktarır.¹⁴⁴ Şehirler

141 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 317.

142 A.g.y., s. 187.

143 Hikmet, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*, s. 73–75.

144 A.g.y., s. 71.

arası seyahat edip toplantılara ya da mitinglere katılan önder kadroların bazıları birbirlerini bu vesileyle tanısa dahi, simaları tanımama durumu, haberleşmede ölçeğin birçok klasik örgüt gibi şehirler arası değil, ülkeler ve hatta kıtalar arası olduğu Komintern'de ulusal örgütlerin liderlikleri arasında da fazlasıyla geçerlidir. Dahası mektuplar özellikle Mütareke İstanbulu gibi burjuva demokrasinin esamesinin dahi okunmadığı koşullarda dolaylı posta sistemleri veya sık sık değişen kuryeyle yapılmakta, bu da güvenilirliğini kontrol etmeyi zorlaştırmaktadır.

Bu şartlarda, örgütlerin bir şehirdeki grupla öteki şehirdeki grup arasındaki iletişimde dahi, gelen bilgilerin, istihbaratın ve talimatların güvenilirliğini, mektupların sahihliğini kontrol etmek için pek az imkânı varken, Komintern'in beynelmilel iletişim ağlarında bu sorun bir misli daha fazla önem kazanmaktadır. Bir an için gözümüzü Komintern'den ayırıp, yukarıda andığımız, İstanbul'daki Kuva-yı Milliyeci örgütlere çevirelim. Millî Mücadele'nin en ünlü casusluk hikayelerinden biri olan Hint kökenli İngiliz casusu Mustafa Sagir vakası bu açıdan çok güzel bir örnektir. Hindistan Müslümanları adına Kuva-yı Milliyecilerle görüşmek isteyip İstanbul'dan Ankara'ya geçen ve burada hüsnükabul gören bu casusun, normalde çok katı kurallarla düzenlenmiş olmasına rağmen Ankara'ya geçişine ve Milli Mücadele liderliğine yaklaşmasına izin verilmesi, İstanbul'dan Anadolu'ya silah ve savaşçı geçiren Karakol örgütünün mührünün İngilizlerce ele geçirilmesi ve bu mühürle Mustafa Sagir'e gerekli belgelerin yapılmasından kaynaklanmıştır. Bu kişinin casus olduğu ortaya çıktıktan ve dolayısıyla Sagir asıldıktan sonra Karakol örgütü mührünü değiştirmiş, İstanbul'dan Anadolu'ya geçişte aranan şartlar da sıkılaştırılmıştır.¹⁴⁵

Böylesi, tam manasıyla “can alınıp can verilen” bir mevzuya, bir savaş örgütü olarak örgütlenme hedefindeki Komünist Enternasyonal de bir formalite olarak yaklaşmamış, yeraltı çalışmasının güvenliğini sağlamak için bazı durumlarda abartılı görülebilecek bir ihtimam göstermiştir. İstanbul'dan biraz uzaklaşıp, Doğu Sekreteryası'nın İstanbul ile aynı alt birime, yani Yakınoğu grubuna aldığı, dolayısıyla temel olarak aynı insanların bulunduğu Mısır çalışması bize güzel bir örnek sunmaktadır. 1922 yılı sonlarında, Mısır Komünist Partisi nezdinde Komintern'i temsil etmeleri için Eden Paul ve Cedar Paul çiftinin Moskova'dan yola çıkmaları kararlaştırılmıştır. Bu uzun ve bol aktarmalı yolculukta, Mısır Komünist Partisi'ne iletilmesi gereken iki belgenin de (Komintern kongresine katılmış olan Mısırlı delegenin yol masraflarına dair bir belge ve Filistinli-Mısırlı komünist Avigdor'un bir mektubu) Eden çiftiyle yollanması öngörülmüştür. Yolculuk öncesinde ise Doğu Sekreteryası'ndan yoldaş Nimkin gerekli mühürü ne Komintern binasında ne de Kremlin'de bulabilince, belgeler Eden çiftine verilmek yerine kenara ayrılmış, ge-

145 Aydın, *İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar*, s. 40.

rekli mühür vurulduktan sonra başka bir yolla iletilmesi tercih edilmiştir.¹⁴⁶

İstanbul da bu genel çalışma biçimine bir istisna teşkil etmez. 10 Mart 1921’de Fransız askeri polisince tutuklanan, bir önceki bölümde tanıştığımız Rusya Komünist Partisi–Bolşevik İstanbul örgütü liderlerinden Boris Anişenko’nun Büyük Hendek Caddesi’nde bulunan evine yapılan baskında ele geçenler arasında bir baskı makinesinin yanı sıra, bir puro kutusuna gizlenmiş, iki adet Rusya Komünist Partisi mührü bulunacaktır.¹⁴⁷ Anişenko’nun yakalanmasından içinde bulunduğu komite hızla haberdar olduğu için, muhtemelen bu mühürlerin ele geçmesi, örneğin Karakol örgütünün yaşadığının aksine, örgüte doğrudan ağır bir darbe olmamıştır. Fakat Nâzım’ın anlattığı, Batum’daki casus hikayesi tam da bu bağlamda, Komintern’in ve özellikle Ortadoğu örgütlenmesinin bu dikkatli yeraltı işleyişi içerisinde anlam kazanmaktadır.

Aynı baskında çıkan ve polisin “daha önce kullanılmış olduğunu” not düştüğü basım makinesi de bizi dönemin işleyişine dair bir başka önemli unsura getiriyor. Bir şekilde yasal çıkabilen gazetelerin hızla kapatıldığı, bildiri–afiş gibi malzemelerin ise kısmen, metotlarını birazdan anacağımız şekilde, yurtdışından geldiği şartlarda, polis denetiminden uzak basım makineleri de çalışma için çok büyük bir avantaj sağlamaktadır. Mütareke İstanbulu’nda belli girişimler olmakla beraber, illegal bir matbaa oluşturma girişimlerinin tam bir başarıya ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bu operasyonla ortaya çıkan ve ele geçen Rusya Komünist Partisi’nin kullandığı basım makinesinin ömrü kısa olmuştur, dahası Rusça baskı dışında kullanıldığını düşündüren bir veriye de sahip değiliz. Ginzberg’in 1921’de yazdıklarından, Bİİ’nin illegal yayın basmak için en azından zaman zaman Tahir isimli bir tüccarın matbaasından yararlandığını öğreniyoruz.¹⁴⁸ Fakat bu tarz geçici önlemlerin yeterli gelmediği anlaşılmaktadır. 1922 Ağustos’unda yazan Şefik Hüsnü Sofya’da ve İstanbul’da illegal broşürler bastırdıklarını söylemekte, fakat İstanbul’da illegal yayınları basabilecekleri bir matbaaya sahip olmalarının çok daha iyi olacağını, Batum’da ya da başka yerde kurulacak böyle bir matbaanın faydası olmayacağını belirtmektedir.¹⁴⁹ Tam bu sebeple, Beynelmilel İşçiler İttihadı illegal bir matbaa oluşturmak için hazırlıklara başlamış, daha sonra da ellerindeki ekipmanı İKG’ye devretmiştir. İKG de Türkçe dizgi yapmak için gerekli harf kalıplarını satın alıp Rumca ve Türkçe yayın yapabilecek imkânları oluşturmuşsa da sonrasında bu matbaanın kullanıma geçip geçmediği net değildir.¹⁵⁰ Böylesi bir matbaanın en azından kısa sürede işlevli hale gelmediği, Komintern temsilcisi Şarki’nin 1923’te İstanbul’dan yazdığı “İstanbul’da illegal parti matbaasının temin

146 RGASPI, 495/85/12/162, 8 Aralık 1922.

147 SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire, 13 Mart 1921, Procès–Verbal.

148 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, s. 40.

149 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 190.

150 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, s. 97.

edilmesi, teşkilatın önüne en yakın görev olarak konmalıdır” satırlarından anlaşıl-
maktadır. Şefik Hüsnü'nün Batum itirazına benzer şekilde, Şarki de baskı işlerinin
Kırım'da yapılması önerisine karşı çıkıp, Sofya'da basmanın daha hesaplı olduğu-
nu söylemektedir.¹⁵¹

Yayın konusu, bizi İstanbul bağlamındaki yasadışı faaliyetin en önemlilerinden
birine, yani yayınları taşımak için (ya da başka amaçlarla) sınırları geçme mesele-
sine getiriyor. Bu noktada da temel olarak iki kategoriden bahsedebiliriz. Birincisi,
bizzat Komintern aygıtında görevli militanların sınırları geçmesi, bunu da hemen
hemen her zaman sahte pasaportlarla yapmasıdır. Biraz sonra geleceğimiz ikin-
ci kategori ise daha ziyade materyal ya da mektup taşınması için Karadeniz veya
Akdeniz'in çeşitli limanları arasında gidip gelen gemilerde çalışan komünist deniz-
cilerin kullanılmasıdır.

Militanların sınır ötesi yolculuklar yapması ve bunun en önemli unsuru olarak
sahte pasaport meselesini takip etmek, Mütareke İstanbulu'nun sıklıkla gözden kaç-
mış bambaşka bir tarafını da bir çeşit yeraltı ağı olarak karşımıza seriyor. Önemli
bir kısmı İstanbul'u yalnızca Avrupa ya da Latin Amerika öncesi geçici bir uğrak
olarak gören Beyaz Ruslar, savaş sırasında Balkanlar'dan göç edenler, Arap ülke-
leriyle İstanbul arasında mekik dokuyanlar derken, giriş çıkışların İtilaf güçlerince
sıkı biçimde kontrol edildiği şehirde başlı başına bir pasaport piyasası oluştuğunu
görüyoruz. Arkasında yatan sebepleri kestirmek güç olsa da, en dikkat çekici olan
şehirde oldukça kolay ulaşıldığı anlaşılan İran pasaportlarıdır. İtalyan işgalciler pa-
saport kontrollerinin asıl sorumlusu durumunda olsa da kendileri de bir pasaport
ofisi kuran Fransız işgalcilerin belgeleri, şehirdeki İran pasaportlarının şaşırtıcı yay-
gınlığı sonrası, bu pasaportu kullanarak şehre girmek ya da şehirden çıkmak iste-
yen kişileri özel bir denetime tabi tuttuklarını gösteriyor. Pasaport dolandırıcılığının
başını çektiğinden şüphelenilen ve Bolşevik militanlarla ilişkide olduğu belirtilen
Michel Layronov'un sorgusu sırasında, yasadışı İran pasaportu aldınız mı sorusuna
verdiği cevap vaziyeti de özetliyor: “Hayır, fakat bu ülkenin belgelerini edinmek
için bazı çalışanların memnun edilmesinin yeterli olduğunu duymuştum.”¹⁵²

Bu bağlardan ve sahte İran pasaportlarından Komintern militanlarının bolca
istifade ettiğini düşündüren delillere sahibiz. Vargarak Budakyan'ın hikâyesi bu
örneklerden yalnızca birisi. Kahire doğumlu olan Budakyan'ın (önemli bir Ermeni
komünisti olan) kardeşini Nisan 1921'de Erivan'da Taşnak güçlerin kurşuna dizdi-
ğini öğreniyoruz. Vargarak ise Batum'dan, üstünde Ermenice ve Türkçe komünist
broşürlerle, İtalyan bandıralı Aldo gemisine binerek İstanbul'a doğru yola çıkıyor.
1922'de İtilaf polisinin eline geçtiğinde, üzerinde komünist broşürlerin yanı sıra

151 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 314.

152 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des per-
sonnes, 10 Kasım 1921, Procès-Verbal.

şehre girmesini sağlayan sahte İran pasaportu çıkıyor.¹⁵³

TKF'nin verdiği görevle, Batum'dan bir başka İtalyan gemisiyle Temmuz 1921'de İstanbul'a ulaşan ve Bursalı olduğunu bildiğimiz Tahirzade Haydar da yazdığı bir raporda, Bursa'ya girerken Yunan güçlerinin kontrolünden İran pasaportuyla geçmeyi deneyip başarısız olduğunu anlatıyor.

Bursa'ya gitmek üzere hareket ettim. Sevkiyat-ı askeriye dolayısıyla Bursa'ya hiçbir kimsenin gitmesine Yunanlılar razı olmuyorlar. Her kimin beş yüz lira teminat akçesi veya o kıymette malı mülkü varsa Bursa'ya dahil olabiliyor. Kendim İranlı sıfatıyla Bursa'ya girmek istedimse de muvaffak olamadım. Pasaportum vizesiz olduğundan derdest ve İstanbul İran sefarethanesine teslim edildim.¹⁵⁴

Yukarıda andığımız Harutyunyan da, hatırlanacağı üzere polise verdiği ifadede Batum'dan İstanbul'a, İtalya'ya ve Fransa'ya yollanan Komintern militanlarının çoğunun sahte İran pasaportuna sahip olduğunu söylüyordu.¹⁵⁵ Dolayısıyla, yukarıda andığımız sahte İran pasaportlu iki Komintern militanının da Batum'dan gelmesinin bir tesadüf olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Budakyan'ın, Haydar'ın ya da Batum'dan yola çıkan diğer Komintern militanlarının İran pasaportlarını tam olarak nasıl elde ettiğini bilmiyoruz. Fakat İstanbul'da komünistlerin ve komünist olmayanların sahte pasaport elde etme yöntemlerinden bazılarının izini sürmek mümkün. Sahte pasaportla İstanbul dışına çıkacakken yakalanan Simone Zilberştayn muhtemelen sıklıkla kullanılan ve aelade bir sahte pasaporta kıyasla yakalanması çok daha güç olan bir metodun detaylarını veriyor. Buna göre, Zilberştayn sahte pasaport temin etmeye çalışmak yerine, Nukin adındaki bir Osmanlı Yahudisi'nin bağlantılarını kullanarak 10 lira karşılığında kendine sahte Osmanlı doğum belgesi çıkartıyor. Bu sahte belgeyi kullanarak da, farklı bir isimle (ve fesli fotoğrafıyla) halis muhlis bir Osmanlı pasaportu elde ediyor. Anlaşıyor ki, Zilberştayn'ı ele veren, pasaport kontrolü sırasında tek kelime Türkçe konuşmadığının fark edilmesi olmuş.¹⁵⁶ Bu yöntemi kullanmakta komünistler de girişken davranmış olacaklar ki, komünist yayınların yakalandığı Fransız gemisi Loreley'de Odessa'ya gitmeye hazırlanan Arutinov, "Hayrullah Tevekeliyan" adına düzenlenmiş bir Osmanlı pasaportuyla İtilaf güçlerinin eline geçmiştir.¹⁵⁷

Zilberştayn'ın bağlantılarına sahip olmayıp, doğrudan sahte pasaport almak isteyen Rusların gözden çıkarması gereken miktar ise belli ki daha yüksekmiş.

153 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 29 Mart 1922.

154 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 94.

155 ASMSAC, Busta 388, 7 Nisan 1922 tarihli başlıksız belge.

156 SHD, GR 11 J 3177, Zilberschtein başlıklı mahkeme dosyasının tamamı.

157 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 7 Ekim 1922.

Fransız polisinin Yeni Çarşı Caddesi'nde bulunan "Cercle d'Odessa"yı takip altına alması sonrası ortaya çıkan bir "pasaport ağı" müşterilerine neredeyse modern bir süpermarket gibi bir ürün çeşitliliği sunuyor. 20 ile 30 lira arası fiyatlara, sahte Bulgar, Çekoslovak, İtalyan, Sırp ya da Yunan vizeli Rus pasaportları sağlayan bu grubun hizmetlerinden yararlananların arasında iki Bolşevik militan, Titz ve Kassinova da yer alıyor.¹⁵⁸

Neyse ki, Rus Bolşevikleri'nin İstanbul'a giriş çıkış için sahip oldukları tek yöntem serbest piyasaya başvurmakla sınırlı kalmamaktadır. Bunu, Ankara hükümeti ile Sovyetler arasındaki ilişkinin hızla geliştiği şartlarda, komünistler Ankara'ya silah kaçırma operasyonlarına, Kemalistler ise İstanbul'a komünist propaganda malzemesi kaçırılmasına yardım ederken, Ankara Hükümeti'nin Bolşeviklere bir ek kolaylık daha sağlayıp, İstanbul'a geçmesi gereken Rus komünistlerine Türk pasaportları çıkartması konusunda Fransız işgalcilerin belgelerinde karşımıza çıkan şikayetlerden anlıyoruz.¹⁵⁹

Ruslara verilen vizelerin tam tersinden, Türkiyeli militanlara da çeşitli Rus bağlantılı pasaportların temin edildiğini görüyoruz. Bunun tekil bağlantılar üzerinden sağlandığı bir örnekte, 1919 yılında İstanbul'da kendilerini büyük bir İtilaf baskısı altında bulup, Sovyetlere geçmeye karar veren Türkiyeli komünistlere, Beyaz Rusların elinde bulunan elçilikte çalışan bir yoldaşın yardımıyla Rus vizesi çıkartıldığına şahit oluyoruz.¹⁶⁰ Bazı durumlarda ise, yardıma yetişen bizzat Komintern merkezi oluyor. Böyle bir örnekte, Ginzberg'in Doğu Seksiyonu'na yazdığı bir mektupta, yolculuk sırasında militanların Türk güçlerince zorla askere alınmaması için sahte Gürcü pasaportları temin edilmesini talep ediyor.¹⁶¹

Fakat, hatırlatmak gerekir ki, Komintern'in sınır ötesi bağlarını kuranlar sadece sahte ya da gerçek pasaportlarla seyahat eden kadrolar değildi, hatta bunlar devasa Komintern ağları içerisinde, önem olarak değilse de sayıca, oldukça küçük bir azınlık olarak kalmaktaydı. Bu hatırlatma bizi sadece İstanbul veya Akdeniz ve Karadeniz bağlamında değil, tüm Komünist Enternasyonal tarihindeki rolü dikkatle incelenmeyi hak eden kolektif bir özneye, yani komünist denizcilere getirmektedir. Bu noktada, herhangi bir yanlış anlamayı önlemek için belirtelim; bahsettiğimiz Kızıl Donanma ya da Sovyetler Birliği'nin deniz gücü değildir. Bunun da zaman zaman, 1922'de Ankara'daki THİF kongresine katılabilmek için Karadeniz'i geçebilsinler diye Jacques Sadoul, Magdeleine Marx ve Ahmet Cevdet'in emrine verilen Sovyet denizaltısı¹⁶² örneğinde olduğu gibi, önemli bir rol oynadığı olmuştur elbet.

158 SHD, GR 20 N 1105, Correspondence Diverse, 31 Ekim 1921, Note de Service.

159 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Janvier Fevrier 1920, 14 Şubat 1921.

160 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 40–41.

161 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 40.

162 Bu seyahatin, siyasi içeriğinden kopuk biçimde yazılmış hikayesi için bakınız Magdeleine

Fakat biz burada, tüm dünyanın ticari ve askeri gemilerinde, özellikle de askeri gemiler söz konusu olduğunda mutlak gizlilik şartlarında, oluşturdukları hücrelerle ya da sık sık tekil militanlar olarak çok temel bir bağlantı unsuru olan kızıl denizcilerden bahsetmek istiyoruz.

Bu denizciler ve deniz bağları tarih yazımının dikkatini pek az çekmiştir. Fakat bu durum ne bu bağların zayıf olduğunu ne de (belki de daha önemlisi) rastgele oluşuklarını gösterir. Bilakis, Komintern'in bu bağları oluşturmak için bilinçli bir çaba içinde olduğu ve özellikle dönemin Komintern önderliğinin yasadışı çalışan bir yapılanma için bu bağların öneminin tamamen farkında olduğu kolaylıkla görülebiliyor. 1919 gibi oldukça erken bir aşamada, Lenin bu bağlantıların önemini ne kadar iyi kavradığını, Türkistanlı komünistlere yazdığı mektupta şöyle ifade ediyor:

Eğer siz askeri ekipman satın almayı (İngiliz askerlerinden ya da subaylarından, tüccarlar yoluyla İran'dan vesaire) ve İran, Hindistan vesaire üzerinden Avrupa ve Amerika ile bağlar kurmayı başarırırsanız parada cimrilik etmeyeceğiz ve size yeterli miktarda altın ve yabancı altın para yollayacağız. Bu amaç doğrultusunda, doğru sahil yerlerinden geçebilecek ve oralarda tarafsız ülkelerin istibotlarıyla, tüccar denizcilerle, kaçakçılarla bağlantılar oluşturabilecek adanmış insanlar bulmalısınız. Elbette, bu iş (bizim Çar döneminde çalışmasını *bildiğimiz gibi*) tamamen yer altı metotlarıyla yürütülmelidir. Silahlar, Amerika ve Avrupa ile bağlar ve Doğu halklarına emperyalizm ile mücadelelerinde yardım.¹⁶³

Dahası, özellikle yukarıda andığımız ve Komintern'in yeraltı aygıtının en önemli parçası OMS de bu konuda bilfiil bir çaba içerisinde olmuş, başta Vladivostok ve Hamburg olmak üzere, denizciler aracılığıyla kıtalar arası bağları sağlamlaştırmak için çeşitli merkezler oluşturmuştur. Mütareke döneminin hemen sonrasında, 1924 yılında, denizciler yoluyla Türkiye ve çeşitli Ortadoğu limanlarına yasadışı Türkçe ve Arapça yayınların ulaştırılması için Selanik'te¹⁶⁴ de böyle bir

Marx, *La Perfide, par Les Routes d'Asie Mineure*, Paris: Flammarion, 1925. Bu eserin Türkçe çevirisi, yukarıda andığımız ve Sosyal Tarih Yayınları'ndan çıkan "İstanbul 1921–Ankara 1922" kitabında bulunabilir.

163 Bu cümle, mektubu aktaran İngilizce kaynakta böyle fiilsiz biçimde bir anda bitiyor. Lenin bu son cümlede belli ki kurulacak deniz bağlarıyla neler elde edeceklerini sıralıyor. Aktaran Richard Pipes (der.), *The Unknown Lenin*, s. 74.

164 Komintern Doğu Sekreteryası'nın arşivlerinde bu Selanik merkezine dair yalnızca, Rusça ve Fransızca olarak hazırlanmış bir proje bulunuyor. Bu sebeple ilk karşılaştığımızda biz bunu tasarı aşamasında kalmış bir proje saymıştık. Fakat kısa süre önce karşımıza İtalyan Dışişleri Arşivleri'nde çıkan ve Mısır limanlarına Komünist Enternasyonal'in Selanik'teki merkezinde ulaşan komünist yayınlardan şikayet eden 1928 yılından bir belge, bize bu projenin gecikmeli de olsa en azından kısmen hayata geçtiğini düşündürüyor. ASD, Rappresentanza Diplomatica Egitto, Busta 219, Comunismo e Bolscevismo, 13 Haziran 1928, 1698.

merkez Komintern'in Doğu Sekreteryası tarafından kurulmuştur.¹⁶⁵ Böyle bir OMS merkezinin Odessa'da da kurulduğunu ve bağ kurduğu yerler arasında İstanbul'un da bulunduğunu, 1922 yılında İstanbul'dan Odessa OMS'ye yazılan bir rapor dolaşısıyla biliyoruz.¹⁶⁶

Şimdi, şehrin komünist denizcileriyle tanışmak için 1919'a gidip, İstanbul'un sokaklarına kulak kabartalım. 1919 Mayıs'ının ilk günlerinde, bir akşam vaktinde silahlı Fransız denizcileri ayaklarını vurarak ve marşlar söyleyerek geçiyor. Mütareke İstanbulu için, 1920'de beyaz atının üstünde muzaffer bir fatih gibi Beyoğlu'na girecek olarak Franchet d'Esperey başta olmak üzere emperyalist orduların askerlerinin meydan okurcasına, Nâzım'ın bambaşka bir bağlamda yazdığı üzere "topuklarını bilhassa çarparak yere" geçmesi görülmedik bir manzara değil. Bir meydan okuma olduğu doğru olsa da, 1919 Mayıs'ındaki bu yürüyüşün bambaşka bir anlamı var. Yürüyen denizciler bu sefer topuklarını esir şehrin insanlarına değil, bir anlatıma göre "hiçbir şey yapmaya cesaret edemeden" onları izleyen subaylarına meydan okumak için vuruyorlar. Beyoğlu'nun arka sokaklarında yürüyen Fransız kruvazörü Jean Bart'ın denizcilerinin dilinde Enternasyonal marşını, Fransız sosyalist marşı La Jeune Garde'in "*C'est la lutte finale qui commence / C'est la revanche de tous les meurt-de-faim / C'est la révolution qui s'avance*" (Son kavga başladı, bu tüm açlıktan kırılanların intikamıdır, bu yürüyen devrimdir) dizeleri izliyor. Müdahale edemeyen Fransız subayları, denizcilerin yaklaşım askerlerle kardeşleşmesi ihtimaline karşı, bugün Alman Lisesi'nin bulunduğu, Mütareke yıllarında ise Fransız askerleri için kışla olarak kullanılan binada önlemler almaya girişiyor.¹⁶⁷

1919 Mayıs'ının bu günlerini, komünist denizcilerin İstanbul'da en güçlü ve en açıktan gövde gösterisi yaptığı örnek olarak akılda tutmakta fayda var. Burada aktardığımız anekdot, (kendisi de İstanbul'da yargılanacak ve bir süre Kumkapı Hapishanesi'nde yatacak olan) ünlü André Marty ile özdeşleşmiş ve Fransız burjuva devletini bir süre boyunca askeri gücünün önemli bir parçasını kontrol edemez hale getirmiş olan büyük Fransız donanma isyanının bir parçası. Bu isyanın İstanbul'daki yansımaları, kızıl bayrak çektikleri gemilerinden inip İstanbul'da yürüyen Jean Bart kruvazörünün denizcilerinden, gemilerinin baş kısmından diğer gemilere kardeşleşme çağrısı yapan ve filikalarla şehre inerken diğer milletlerin gemilerine bağırarak Enternasyonal söyleyen Ernest Renan¹⁶⁸ kruvazörü (Fransız

165 RGASPI, 495/154/222, Proekt organizatsii Blijnevostoçnogo buyro v Salonikah.

166 RGASPI, 495/18/116/63.

167 André Marty, *La Révolte de la Mer Noire (1918–1919)*, Paris, France: Editions Sociales Internationales, 1939, s. 365–67.

168 Bu gemi, ilginç biçimde, Ekim Devrimi'ni izleyen 7–8 yıllık dönemde, Akdeniz ve Karadeniz hattındaki en az üç farklı devrimci mücadelede, çok farklı biçimlerde karşımıza çıkıyor. Bu geminin hikâyesini, 1917–1927 Dünya Devrimci Dalgası sırasında Akdeniz–Karadeniz devrimleri arasındaki bağları görmek adına takip etmenin çok ilginç olacağını düşünüyoruz. Fakat bu yazı sınırlarında

devrimcilerinin “Doğu”ya kavuşmalarının, İslam düşmanı bu tarihçinin ismini taşıyan gemiyle olması ne büyük bir ironidir!) mürettebatına kadar uzanıyor.

Komünist denizcilerin İstanbul’da marşlar söyleyerek yürümleri bildiğimiz kadarıyla 1919 Mayıs’ından sonra tekrarlanmasa da, bir kolektif özne olarak bu denizciler tüm Mütareke döneminde (ve elbette sonrasında) İstanbul’u tüm dünyanın komünistlerine bağlayan ara halka rolünü üstlenmeyi sürdürdüler. Denizcileri, “doğası gereği neredeyse Enternasyonalist”¹⁶⁹ diye nitelendiren Komintern de, muhtemelen 1917’de Rusya’da Kronştadt, 1918’de Almanya’da Kiel, 1918–19’da da Fransız donanmasının Karadeniz İsyanı’nı göz önünde bulundurarak denizciler arasında örgütlenmek için büyük bir çaba sarf etmiştir. İstanbul’u çevreleyen limanlar da, Karadeniz limanları başta olmak üzere bundan nasibini almıştır.

28 Haziran 1919’da yazdığı bir raporda, Türkiyeli bir Komintern militanı Odessa’da Türkçe bilen Rum denizciler arasında yürüttükleri propaganda faaliyetinden bahseder.¹⁷⁰ Güney Bürosu’nun Karadeniz’deki Yunan denizcileri arasında çalışma yapmak için merkezden Yunanca yayın talep etmesi,¹⁷¹ bu denizcileri kazanmak için yürütülen sistematik çabanın bir başka işaretidir. Karadeniz İsyanı’na katılmış bir Fransız bahriyelisi ise, yine Odessa’da, kurşuna dizilmeyi göze alarak, kara iznindeki Fransız denizcilerin bulunduğu kahvehanelere Fransızca bildiriler atıp kaçan militanlarla karşılaştığını, bunun gemi mürettebatında alışkanlık yaratacak kadar sık gerçekleştiğini aktarır.¹⁷² Mustafa Suphi’ye dair anılardan, bizzat Suphi’nin de İstanbul’dan gelip Yalta’ya yanan bir Türk gemisindeki Türk denizcilerle tek tek konuşup *Yeni Dünya* gazetesi dağıttığını öğreniyoruz.¹⁷³ Bir Fransız polis raporunda ise, Batum’a yanan gemilerin İtalyan ve Fransız gemicilerle arkadaşlık kurup onlara kendi dillerinde propaganda materyali sağlayan, Komsomol’un çok dilli Ermeni üyesi Viktor Aboyantz’ın hikâyesiyle karşılaşıyoruz.¹⁷⁴

Bu dört hikâye, İstanbul’u çevreleyen Karadeniz limanlarındaki komünist propaganda faaliyetine dair bizim karşımıza çıkan anekdotlar. Fakat bu kısa zaman diliminde üç farklı limandan bu dört hikâye, bu limanlara yanan denizciler için, komünistlerin (çeşit çeşit dilde!) söylediklerini dinlemenin, komünistlerin yazdıklarını okumanın nasıl normalleştiğine dair genel bir izlenim edinmemizi sağlayabilir. Bu şartlarda, bu faaliyetin yansımalarının görüleceği en önemli yerlerden birinin,

sadece bunu bir not olarak düşmekle yetineceğiz.

169 GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, 14 Şubat 1922.

170 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 38–39.

171 RGASPI, 502/1/7/112.

172 César Fauxbras, *Mer Noire: les Mutineries racontées par un mutin*, Paris: Flammarion, 1935, s. 110–11.

173 Hamit Erdem, *Mustafa Suphi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010, s. 54.

174 GR 20 N 1106, Carton 1–4, 15 Aralık 1921, CR; Yukarıda andığımız Artukyan da Batum’daki komünist örgütlenmenin kilit halkalarından biri olarak Viktor Aboyantz’ın adını vermiştir.

Karadeniz–Akdeniz arası deniz bağlarının kesiştiği nokta olan İstanbul olmasına da şaşırılmamak gerekir.

Mütareke döneminde yolu İstanbul'a düşmüş üç bambaşka tanığın anılarında, şehirdeki denizcilerin, yoldaşça bir tavırla nasıl yardımlarına koştuğunu anlatılmaktadır.¹⁷⁵ İlk olarak Hollanda kökenli komünist (en azından İstanbul günlerinde komünist olan) Odette Keun'a (Fotoğraf 7) kulak verelim. 29 Haziran 1921 sabahı, İngiliz askerlerinin şehirdeki Rus Bolşeviklerine yönelik operasyonunda tutuklanan Keun, tutuklanmasını ve sonrasında İngiliz askerlerinden gördüğü kötü muameleyi ve hapsedildikleri Ajax gemisinde yaşadıklarını bu tutuklamadan kısa süre sonra yazdığı anılarında detaylı biçimde anlatmıştır. Kendisini tutuklayan askerlerin ve gemideki subayların aksine, bahriyelilerin Bolşevik tutsaklara sıcak yaklaşımı, bazen ceza almak pahasına tutsaklara uyuyabilecekleri çarşaf, su, çay gibi hediyeler getirmeleri, bir örnekte ise tutsaklar için bir akşam yemeği hazırlamaları dikkatini çeker. Yine Keun, bu vakalardan birinde “Bolshevist girl! Here's a box of cigarettes for you!” (Bolşevik kız! Al sana bir paket sigara!) diye seslenen nöbetçi bahriyeliyi anmaktadır.¹⁷⁶ Bu anekdot bizce oldukça ilgi çekici zira bahriyelinin, el uzattıkları kişilerin öylesine tutsaklar değil “Bolşevikler” olduğunun nasıl farkında olduğunu gösterip, belki de bizzat bu sebeple yardım ediyor oldukları ihtimalini akla getirmektedir.

Britanyalı bahriyelilerin, başka vakalarda, Bolşeviklere yardımının sigara ve çay temin etmek kadar masumane olmaması, bu olayın da sadece mahkûmlara acımadan ibaret olmadığı düşüncemizi pekiştiriyor. Bunun için, Keun'un tutuklanmasından yalnızca 3 ay öncesine dönüp, Yeni Çarşı Caddesi'ne gidiyoruz. Şehirdeki Rusya Komünist Partisi komitesinin toplantısı, Komünist Enternasyonal'i temsilen İstanbul'da bulunan bir Fransız militanın sözleriyle açılıyor. Komintern delegesinin katılımı sebebiyle özel önlemler alınmasına gerek görülen toplantının güvenliğini alanlar ise, komite sekreteri Kolbanovskiy'in talimatıyla, Britanyalı komünist bahriyelilerden başkası değil!¹⁷⁷ İki olay arasında yalnızca birkaç ay olduğuna ve bu dönemin, Fransız ve Alman donanmaları ölçeğinde olmasa da, İngiliz denizcileri ve liman işçileri arasında bir kaynama dönemi olduğuna dikkat.

175 Bu dönemde, zor durumdaki komünist militanlara kol kanat geren devrimci denizci figürüne dikkat çekici biçimde çok rastlıyoruz. Bunun en güzel örneklerinden birini de, İslam dünyasından çıkan en önemli Komintern militanlarından biri olan Endonezyalı Tan Malaka aktarmaktadır. Malaka'nın aktardığına göre 1922 yılında sürgün olarak Hollanda'ya doğru yol aldığı gemide, Hollanda'nın sömürge ordusundan bir çavuş kendisini tehdit ederken, çavuşu gemiden aşağı fırlatmakla tehdit eden Hollandalı devrimci denizci, Malaka'yı bu zor anında kurtarmıştır. Tan Malaka, *From Jail to Jail, 1. Cilt*, Ohio: Ohio University Center for International Studies, 1991, s. 85.

176 Odette Keun, *Sous Lénine: Notes d'une Femme Déportée en Russie par les Anglais*, Paris: Flammarion, 1922, s. 81.

177 SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire, bu klasörde yer alan Alexandrof'a ve Siliç'e ait iki ayrı ifade tutanağı bu olayı doğrulamaktadır.

Odetta Keun'a yardım eden ya da Bolşevik komite toplantılarını koruyan isimsiz denizcilerin yanı sıra, yukarıda andığımız André Marty de İstanbul sularında Condorcet gemisinde tutuklu bulunurken, bu sefer sadece isimsiz değil, tam manasıyla "anonim" bir yardım elinin kendisine uzandığını aktarır. Marty'nin aktardığına göre, bu gemiye aktarılacağı gün, Senegalli nöbetçiler sızmışken, Marty'nin sivil olduğunu belirttiği kimliği bilinmeyen eller yoldaşlarıyla birlikte tutulduğu kapıların kilitlerini açmış, bazı denizciler bu fırsattan istifade kurtulurken, Marty saat farkıyla özgürlük fırsatını kaçırmıştır. Marty kendisine İstanbul'da uzanan bu isimsiz yardım elinin kim olduğunu hiçbir zaman öğrenemediğini de belirtir.¹⁷⁸

Benzer bir yardım eli, Bolşevik olduğunu iddia etmek güç olan, Ufa Şeriat Mahkemesi adına Kırım'daki Sovyet Müslümanları için yardım toplaması amacıyla Sovyet devletinin görevlisi olarak 1922'de İstanbul'a gelen Tahir İlyasi'ye de uzanacaktır. Karadeniz'i, Türkçe konuşan Yunan mürettebatın çalıştığı bir Yunan gemisi olan Dafina ile geçen İlyasi ve yanındaki diğer görevli, ellerindeki belgeler İtilaf güçlerinin resmi olarak tanımadığı Sovyet devletine ait olduğu için Anadolu Kavağı'ndaki kontrol sırasında durdurulur, diğer yolcular gemiden indikten sonra dahi, geri gönderme işlemleri yapılanaya kadar geminin içerisinde, Galata açıklarında tutulmalarına karar verilir. Tam da bu çaresiz durumda, İtilaf polisleri çekilince Yunan mürettebattan birisi yanlarına yanaşır:

Ben Bolşevikleri pek severim. Rusya'ya gidip geliyorum. Bu İngilizler en çok da size düşmanlar. Bizim kaptana yanınıza kimseyi yaklaştırmamasını tembihleyip gittiler. Hazır kaptan yok. Burada kayıkçıların arasında sizin Rusya'da kalmış bir adam var. İsterseniz o adamı çağırırız. Belki birilerine mektup yazarsınız da sizi buradan indirmek için izin alırlar¹⁷⁹

der. İlyasi, ancak bu beklenmedik yardım eli sayesinde İstanbul'a çıkabilecektir.

Elbette denizcilerin tek rolü, başı sıkışan militanlara el uzatmak değildir. Başta Karadeniz limanları olmak üzere İstanbul'daki çalışmayı çeşitli liman şehirlerine ve bunların periferisine bağlayan da bu isimsiz komünist denizcilerdir. Bulgaristan'dan gelen denizcilerle İstanbul'a taşınan *Ziya* gazetesini daha önce anmıştık. Bir diğer önemli bağlantı noktası da Odessa'dır. Odessa'nın bu listede olması, zaten Karadeniz'in en önemli liman kentlerinden biri olduğu düşünülürse tabii ki şaşırtıcı değildir. Fakat bu bağlantının da rastgele kurulmadığını hatırlatalım. Odessa'nın, Karadeniz'in (ve daha sınırlı bir ölçüde Akdeniz'in) büyük liman kentleriyle bağlarını Dünya Devrimi'nin hizmetine sokmak isteyen Komintern'in (başında Jacques Sadoul'un bulunduğu, Kohn, Milkiç ve Rakovskiy'in de yer aldığı) Güney

¹⁷⁸ Marty, *La Révolte de la Mer Noire (1918–1919)*, s. 388–89.

¹⁷⁹ Tahir İlyasi, *İstanbul Hatıratı 1922* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2019), 41–42.

Bürosu”nun beyni Harkov'daysa da elleri ve ayaklarının Odessa'da olduğunu hatırlatmakta fayda var. Büro, yeniden kuruluşunu duyurduğu 24 Şubat 1920 ile aynı tarihte, yani tam manasıyla kurulur kurulmaz, Komintern Sekreteryası'na yazdığı mektupta şu talebini dile getirmektedir:

En kısa sürede, Odessa'da temel olarak Karadeniz ve Besarabya üzerinden yurtdışına ajitatörlerin ve yayın stoklarının yollanmasıyla ilgilenecek bir teknik departman kurmak istiyoruz. Sizden gecikmeksizin mütevazı ve sessiz biçimde bu servisin kurulmasını rica ediyoruz. Geçici süreyle, bu servis çalışanları en fazla 5 maaşlı kişi olmalıdır.¹⁸⁰

Odessa bağlantısının, özellikle Yunan denizciler üzerinden kurulduğunu anlıyoruz. Nitekim, Bİİ lideri Serafim Maksimos'un temas noktasının Odessa olduğu, bir Fransız raporunda anılmaktadır.¹⁸¹ Maksimos'un kendisi de, Profintern'le görüşmek için Sovyetlere Odessa üzerinden geçtiğini yazmaktadır.¹⁸² Odessa bağlantısı aynı zamanda İstanbul'daki faaliyetin finanse edilmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bir Fransız raporuna göre, İstanbul'daki Türk ve Rus komünist örgütlerine maddi kaynaklar, Gaven yoldaş tarafından, Louvin isimli bir denizci üzerinden aktarılmaktadır.¹⁸³ Gaven ismine, Komintern kaynaklarında Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Kırım örgütü lideri olarak rastlıyoruz. Gaven'in eski bir denizci olduğunu ve bir Komintern raporunda 1922'de Kırım'da bulunan Akmes-cit (Simferepol) ve Bahçesaray'da basılan Türkçe ve Ermenice yayınların deniz yoluyla ve “konspiratif” biçimde İstanbul, Batum ve Bulgaristan'a yollanmasına yaptığı katkıdan bahsedildiğinin de altını çizelim.¹⁸⁴ Yine aynı Fransız raporunda belirtildiğine göre, İstanbul'a gelen paranın kaynağı Ukrayna'daki Harkov şehridir. Raporu yazan kaynak bunun farkında olmasa da, paranın Harkov'daki kaynağının, merkezi bu şehirde olan ve o dönemki yetki alanına İstanbul da giren, Komintern'in Güney Bürosu olduğu çıkarsamasında bulunabiliriz.

Odessa'nın tarihsel olarak Karadeniz'in en önemli limanı olduğu iddia edilebilirse de, Mütareke İstanbulu için Batum çok daha merkezi bir rol oynamıştır. Bu durumda birkaç faktör etkili olmuştur. Elbette şehrin Müslüman nüfusu, Sovyetleşen Azerbaycan ve Ermenistan'la olan bağı bunlar arasındadır. Dahası, Bolşeviklerin önemli bir sıçrama noktası olarak kullanacağı Trabzon'la olan coğrafi yakınlığın da bunda payı olsa gerekir. Fakat doğal ve coğrafi sebeplerden daha önemlisi, şehirdeki komünist denizci örgütlenmelerinin gücü ve Sovyet iktidarının şehre yönelik

180 RGASPI, 502/1/11/5, 24 Şubat 1920.

181 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1–4, tarihsiz, Bolcheviks à Constantinople.

182 RGASPI, 495/207/414/4, 30 Mart 1921, Anketa.

183 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1–4, tarihsiz, Bolcheviks à Constantinople.

184 RGASPI, 495/154/136/38, 13 Mart 1922.

politikasıdır. Önce Gürcistan'ın, sonrasında ise Batum'un Sovyetleşmesinden önce dahi şehirde Bolşeviklerin kontrolünde çok güçlü bir "Denizciler Birliği" bulunmaktadır. Fransız raporlarına göre şehri başta Novorossisk ve Trabzon olmak üzere diğer Karadeniz limanlarındaki Bolşevik hücrelere bağlayan da bu örgüttür.¹⁸⁵

Dahası, Sovyetleşmeden sonra dahi, Sovyet iktidarı Batum'u uluslararası ticarete açık tutmuştur. Bunun öncelikli amacının, büyük bir kuşatma altında olan ülkenin yarı-resmi ticaret imkanlarını arttırmak olduğu şüphe götürmez. Fakat belki hesaplanmamış belki de tali bir avantaj sayılmış bir sonuç da şehrin hem Karadeniz ve Akdeniz limanlarıyla güçlü bağını koruması, bunun da komünist literatür ve militan akışı için önemli bir kanal açması olmuştur. Sovyet gemilerinin İstanbul'a ya da Avrupa limanlarına Sovyet bandırasıyla yaşamadığı bu dönemde, çeşitli Fransız şirketleri özellikle Marsilya-Batum arası gemi çalıştırırken, Lloyd Triestino başta olmak üzere çeşitli İtalyan denizcilik şirketleri hem Karadeniz içerisinde hem de Batum ile çeşitli Avrupa limanları arasında çalışmaktadır. Bütün bu hatların İstanbul üzerinden geçmesi de denizciler yoluyla İstanbul'un dünyadaki komünist ağlara bağlanmasında asli bir rol oynamaktadır.

Marsilya-İstanbul-Batum hattında çalışan özellikle Fransız bandıralı Sahara gemisi bu dönemde birden çok kez karşımıza çıkmaktadır. 30 Kasım 1921 tarihinde Batum'dan İstanbul'a gelen bu gemi, mürettebatında Komünist Parti propagandası yapan denizciler bulunduğu ihbarı alınması üzerine İstanbul'a yanaştığında aranmış, tutanağa göre bunlardan François Lorenti, Jean Carriere, Michel Grini ve Jean Palmieri'nin kamaralarında bulunan sandıklardan, birkaç tabancanın yanı sıra Türkçe, Gürcüce, Fransızca ve Rusça "Bolşevik gazete, dergi, broşür ve bildiri-ler" çıkmıştır. Denizcilerin tamamı suçlamaları reddetse de toplanan ifadelerden özellikle Jean Carriere'in Marsilya'da Fransız Komünist Parti üyesi olduğu ve yayınları Batum'da Komsomol üyesi, Fransız ve İtalyan denizcilerle iletişikle görevlendirilmiş olan Ermeni komünist Viktor Aboyantz'dan aldıkları anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Aboyantz'ın yaptığı çalışmanın pek de istisnai bir nitelik taşımadığını, yukarıda andığımız Harutyunyan'ın ifadesinden anlıyoruz. Harutyunyan'ın anlatımına göre, Batum'daki propaganda faaliyeti "belli sayıda genç komünist tarafından her gün limanda gerçekleştirilmektedir. Özel bir izin kağıdına ya da tanınacakları bir işarete sahip olan bu genç komünistler gemilere çıkıp geminin her yanında broşür ya da bildiri dağıtmaktadır."¹⁸⁷Harutyunyan'ın ismen andığı propagandistler arasında Aboyantz da bulunmaktadır. Aynı Sahara gemisi, daha sonra da Batum'dan İstanbul'a deposunda gizlice taşınan insanlarla polis aramalarına takılacaktır.¹⁸⁸

185 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 21 Ocak 1921, CR de Renseignement.

186 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1-4, ismi geçen dört denizcinin 3 Aralık 1921 tarihli sorgu tutanakları yani Procès-Verbal'ler; aynı yerde 2 Aralık 1921 ve 15 Aralık 1921 tarihli CRler.

187 ASMSAC, Busta 388, 7 Nisan 1922 tarihli başlıksız belge.

188 SHD, GR 20 N 1119, Incarceration-Passeport, 29 Mart 1922.

Batum–İstanbul–Marsilya hattında çalışan bu gemi mürettebatının komünist literatürü Batum'daki Ermeni bir militandan alması ayrıca ilginçtir. Bir tarihçinin aktardığına göre, 1905–1911 arasında Doğu'nun burjuva devrimleri döneminde faaliyet yürüten Ermeni devrimcileri, silah ve mühimmat yollamak için yine tam da Marsilya–İstanbul–Batum hattında sefer yapan gemilerde çalışan taraftarlarını kullanmaktadır.¹⁸⁹ Anlaşılan burjuva devrimler çağıının metotları, proleter devrimler çağıının militanlarınca da devralınmış, belki bu aktarımı sağlayan da bizzat yüzünü komünizme ve Komintern'e dönen eski ulusal devrimciler olmuştur. Yukarıda andığımız Batum Denizciler Birliği'nin sekreteri olan Zolbinskiy'in de Ekim Devrimi öncesi Marsilya'da denizcilik yapması bu deniz hattının deniz yoluyla kurulan bağlardaki yerine dair ek bir veri sayılabilir.¹⁹⁰

Batum'la özel bir bağa sahip olan elbette sadece Ermeni devrimciler değildir. 1921'de TKF'nin Teşkilat Bürosu Batum'a geçmiş, İsmail Hakkı ve İsmail Kadir, örgütün Batum sorumluları olarak belirlenmiştir.¹⁹¹ Nâzım Hikmet'in de Sovyet topraklarına ilk kez Batum üzerinden ayak bastığını ve 6 ay boyunca, kendi doldurduğu bir forma göre sempatizan, bir toplantı tutanağına göre aday üye olarak buradaki faaliyete katıldığını, *Yeni Dünya* ve *Kızıl Gazete* için çalıştığını hatırlatalım.¹⁹² Aralık 1921 tarihli, TKF Batum hücresi tutanakları, toplantıda 25 kişinin bulunduğunu göstermektedir.¹⁹³ Batum'da görevlendirilen İsmail Kadri'nin, Lenin, Zinovyev ve TKF'nin Komintern'in 3. Kongresi'ndeki delegeşi Süleyman Nuri'ye yolladığı 1921 tarihli bir rapor Teşkilat Bürosu'nun İstanbul'a çok sayıda yoldaş gönderdiğini belirttiikten sonra “Biz ayrıca Anadolu'ya ve İstanbul'a sık sık literatür de gönderiyoruz. Batum'da da Anadolu'ya ve özellikle Trabzon'a ajan gönderen, buralarla sık ve oldukça etkin bağlantı içinde bulunan illegal bir teşkilatımız var” demektedir.¹⁹⁴ Bİİ'den Roland Ginzberg de KEYK'e yazdığı bir raporda Komintern'in, İstanbul'la olan gemi bağlantısı sebebiyle Türkiye için Batum'da bir yönetim merkezi kurmasını önerip “Batum ile İstanbul arasındaki iletişim ve taşıma, düzenli olarak bu seferleri yapan gemilerde çalışan yoldaşlar tarafından, ayrıca bir yelkenli veya motorlu tekneyle sağlanmalıdır. Bu son tekne konusunu gerçekleştirmeyi biz üstlenebiliriz” demektedir.¹⁹⁵

Diğer taraftan, İtalyan şirketleri ile kurulan bağlarla Batum'un İstanbul üzerin-

189 Hourı Berberian, *Roving Revolutionaries: Armenians and the Connected Revolutions in the Russian, Iranian, and Ottoman Worlds*, California: University of California Press, 2019, s. 51.

190 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 21 Ocak 1921, CR de Renseignement.

191 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 89–90.

192 Nâzım'ın doldurduğu form ya da “anket” için, RGASPI, 266/495/47(1)/154–155, Registratsionny List dlya Studentov KUTVA; toplantı tutanağı için TÜSTAV Komintern Arşivi, CD No: 19, Klasör No: 24_36, Belge No: 583.

193 TÜSTAV Komintern Arşivi, CD No: 19, Klasör No: 24_36, Belge No: 583.

194 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 82.

195 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadi*.

den Avrupa ile kurduğu bağlar sağlamlaştırılmaya çalışılmaktadır. 1921 yılında, Sovyetlerin İtalya'daki temsilcisi Vodosef, yukarıda andığımız biçimde Lloyd Triestino ile Baron Beck ve Polacky gemileri üzerinden ticaret hatları oluşturulması için bir anlaşma imzalarken, bir yandan da eski bir savaş kahramanı ve komünist sempatzanı olduğu belirtilen Luigi Rizzi'nin Garibaldi deniz şirketiyle Batum, Novorossisk ve İtalya arasında ticari gemi çalıştırılması için bir anlaşma yapılmıştır.¹⁹⁶ Fransız istihbaratı bir İtalyan şirketi ile Sovyetler arasında, Karadeniz limanları arası hatların yanı sıra şehri İtalya, Belçika, Almanya ve İngiltere limanlarına bağlayacak bir anlaşma yapılması için 1921 yılında görüşmelerin sürdüğünü belirtse de bunun yukarıdaki iki anlaşmadan biri olup olmadığı net değildir.¹⁹⁷

Elbette İstanbul yalnızca Batum, Odessa, Marsilya gibi limanlarda oluşturulan bağların pasif alıcısı rolünde değildir. Bir yandan da İstanbul merkezli denizciler ya da İstanbul'da kurulan bağlar bu deniz yollarında önemli bir rol oynamaktadır. Beynelmillel İşçiler İttihadı'nın Karaköy'deki denizciler kısmına üye olan çoğunluğu Yunan 400 kadar denizciyi daha önce anmıştık. Bizzat Bİİ'nin Profintern'e gönderdiği bir mektup, Bİİ'nin kurduğu Gemiciler Birliği'nden birçok gemicinin yayınları kendi paralarıyla satın alıp Bİİ'ye böyle ulaştırdığını belirtmektedir.¹⁹⁸ Bu denizcilerin yanı sıra Fransız polisinin aldığı ihbar sonrası evini basmaya hazırlandığı Türkiyeli komünistlerden Hüseyin Said Bey'in temasta olduğu, Fransız bandıralı Jean gemisinin kaptanı Mehmet, Fransız raporlarına göre, Rusya'dan İstanbul'a komünist yayınların gelmesinde önemli bir ara halka rolü oynamaktadır.¹⁹⁹ Buna yakın bir tarihte yazılan başka bir rapor ise, daha önce Osmanlı liman şirketinde bir buçuk yıl boyunca tesviyeci olarak çalışan Fransız vatandaşı Paulmier'nin Sovyet delegasyonu ile ilişkisini ve sık sık görüştüğü ve evinde yapılan toplantılara getirdiği liman işçileri ile olan bağını not etmektedir.²⁰⁰ Anlaşılan, 1921 yazında Fransız istihbaratının komünistlerin İstanbul'daki ticari gemilerde hızla örgütlendiğine dair uyarıda bulunması sebepsiz değildir.²⁰¹

Göstermeye çalıştığımız üzere, dönemin İstanbul'u Odessa ve Batum başta olmak üzere çeşitli limanlarla kurulan bağlarla Komintern'e sıkı sıkıya bağlı durumdadır. Bu bağlar temel olarak, pek azının adını bilebildiğimiz devrimci denizcilerin çabası ve uğraşısıyla kurulmakta, bu sayede İstanbul'un hem Komintern ile haberleşmesi, hem de İstanbul'a para ve yayın akışı sağlanmaktadır. Altını bir kez daha çizelim, bu bağlara dikkat etmeden bir örgüt olarak Komintern'i anlamak mümkün değildir,

196 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 26 Şubat 1921, CR de Renseignement.

197 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC Mars Avril Mai, 11 Mayıs 1921.

198 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 99.

199 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 17 Temmuz 1922.

200 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 24 Nisan 1922.

201 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1-4, 18 Temmuz 1921.

çünkü unutulmasın ki Çarlık Rusyası bir kara imparatorluğuydu, Sovyetler de bir kara devleti olarak varlığını sürdürdü, fakat Komintern sinir sistemi açık denizlerde olan bir örgüttür!

Denizcilerden askerlere geçelim. Emperyalist orduların askerleri arasındaki komünist çalışma, mütareke dönemi boyunca İtilaf güçlerinin, ama özellikle de Fransa ve Britanya'nın en yakından ve bir anlamda en büyük korkuyla işlediği noktalardan biri olmuştur. Bazı vakalar, bu korkunun ne kadar uç bir noktaya ulaştığını açıkça göstermektedir. Bir örnekte, 1920'nin son haftalarında, Fransız astsubayların katıldığı haftalık Pazar ayininin yapıldığı kilisenin dışına sık sık gelip jilet, makas vesaire satmaya çalışan seyyar satıcının buradan kovulunca kışlalara dadanması, Fransız kurmaylarında huzursuzluk yaratmış, hızla araştırma talimatı vermelerine neden olmuştur. Araştırma sonucu satıcının 20'li yaşlarda bir Osmanlı Yahudisi olan Albert Eşkenazi olduğu, amacınınsa Fransızca bilmesini avantaja çevirerek Fransız askerlerine satış yapmak olduğu ortaya çıkmıştır.²⁰² Fakat bu tedirginliğin kendisi dahi çok anlamlıdır. Nitekim, emperyalistlerin bu korkusunu fırsata çevirenler de çıkmıştır. 1922'nin ilk yarısında, Fransız istihbaratına muhbir olarak alınmadan önce deneme süresinden geçirilen Pierre George, Şevçenko ve Nestroyef üçlüsü, kendilerini kanıtlamak için ordu içerisinde yapılan Bolşevik propagandayı yakaladıklarını iddia etmişler, sonrasında da İstanbul'da çıkan *Aurore* gazetesinin matbaasında çalışan arkadaşları Dimitriy Bayerle'ye Fransızca bir bildiri bastırıp, bunu kanıt olarak götürmüşlerdir. Komünist literatürü uzaktan dahi olsa tanıyan herkesin "sahih" olmadığını rahatça anlayabileceği bu bildiri örneği Fransız istihbaratının da dikkatini çekmiş, sonuç olarak bu üç kafadar bekledikleri terfiyi almak yerine kendilerini Kumkapı Hapishanesi'nde bulmuştur.²⁰³

Bu iki olaya bakıp, işgal orduları içerisinde komünist ve dolayısıyla bozguncu propaganda tehdidinin bir hüsnükuruntu olduğunu düşünmek yanlış olur. Özellikle Fransız Komünist Partisi, kuruluşunu ilan ettiği 1920'nin sonlarından itibaren askeriye içerisinde örgütlenmeyi en temel görevlerinden biri saymış, anlaşıldığı kadarıyla bu konuda kayda değer sonuçlar da elde etmiştir. Fransız devleti farklı raporlarda, 1921, 1922 ve 1923 devresinde askere alınanlar konusunda ne kadar kaygılı olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁴ Dahası, özellikle Fransız ordusunun 1922 devresi için Alman istihbaratı da benzer bir görüş dile getirip, bu devrenin içerideki yoğun ajitasyon sebebiyle Ruhr işgalinde kullanılmasının çok zor olacağını

202 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 9 Ocak 1921.

203 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 3 Haziran 1922.

204 1921 devresi için, ileride de anacağımız, SHD GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, 21 Nisan 1921; 1922 devresi için GR 7 N 2570, Renseignements sur les Organisations Communistes Internationales, 30 Kasım 1922; 1923 devresi ve bu örgütlenmede Jacques Doriot'nun rolü için; aynı yerde 30 Aralık 1922 tarihli başlıksız belge.

belirtmiştir.²⁰⁵Fransız Komünist Partisi'nin askeriye içerisindeki propagandasının ve nihayetinde elde ettiği gücün sonuçları, başta 1918'de Ekim Devrimi'ne karşı savaşıma yollanan bahriyelilerin ve 1925-26'da Fas Devrimi'ne karşı yollanan gemilerin mürettebatının isyan ederek bu operasyonları tamamen ya da kısmen engellemesinde ya da 1923'te Alman işçileriyle birlikte bozguncu çalışma yaparken yakalanan 1922 devresinden Fransız askerlerinde görülebilir. Ordu içerisindeki çalışmanın sonuçlarının en başta sömürge karşıtı mücadelelerde görülmesinin tesadüf olmadığına altını çizelim. Komintern zaten sık sık sömürge karşıtı mücadele ile emperyalist ülkelerin orduları içerisinde örgütlenme arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Fakat bu bağ, teorik izahata ihtiyaç kalmadan başka şekillerde de görülebilir. Hayatı Nazi üniforması içinde sonlanacak olsa da, 1920'lerde Fransız Komünist Partisi'nin yükselen yıldızı ve göz bebeği olan Jacques Doriot'nun parti içinde üstlendiği görevler bu açıdan öğreticidir. Doriot, 1922'de partinin gençlik aygıtının başına geçmiş, aynı zamanda sömürge karşıtı mücadele ve ordu içerisinde anti-militarist faaliyetin de başına getirilmiş, dahası aynı dönemde Fransa'yı, Komintern'e bağlı Spor Enternasyonu (Sportintern) nezdinde de temsil etmeye başlamıştır. İlk bakışta Fransız sömürgeciliğine karşı mücadele gibi hayati bir görevle, en hafifinden tali sayılabilecek spor faaliyetinin aynı militana verilmesi garip görülebilir. Bilakis, bu dört görev tamamen mantıksal bir şekilde aynı merkeze oturtulmaktadır. Bir taraftan ordu içerisindeki faaliyet, askere alınanlar en başta gençler olduğu için gençlik örgütü üzerinden yürütülmektedir. Diğer taraftan sömürgeciliğe karşı mücadele de, yaptığı işin hakkını veren bir komünist partiye yakışır biçimde dayanışma açıklamaları yayınlamak şeklinde anlaşılmasında, sömürgeci işgalin belkemiği olan askeri aygıtı içeriden çökertmek için ordu içerisindeki faaliyetle birlikte yürütülmektedir. Peki, sporun bu işlerle alakası nedir? Sportintern ilerleyen yıllarda çok daha masum bir işleve sahip olacaktır, fakat Dünya Devrim Dalgası ilerlerken ve Fransa'nın da içinde olduğu belli başlı ülkelerin komünistleri iktidarı almaya her an hazırlanmalarının gerekebileceğini düşünürken, partinin kurduğu spor kulüplerinin işlevi de sıhhatli bir gençlik yetiştirmekten ibaret görülmemektedir. Aksine, geleceğin Kızıl Ordusu'nun nüveleri olarak işçi gençliğin yasal kılıfla talim yapıp, disiplinli bir güç haline getirilmesi hedeflenmektedir. Dolayısıyla spor faaliyeti de askeriye içerisindeki çalışmanın ve sömürge karşıtı politikanın uzantısı niteliğindedir.

Yukarıda andıklarımıza benzer bir asker isyanı İstanbul'da yaşanmamışsa da, işgal sürerken Fransız ordusunun komünist propagandanın bu sonucu verebileceğini düşündüğü çok açıktır. 1921 Nisan'ında, Fransız Savaş Bakanı Louis Barthou, İstanbul'daki Fransız işgal güçlerinin komutanı General Charles Charpy'e yazdığı mektupta 1921 devresi içerisinde Komünist Gençler Federasyonu'nun yani Fransız

205 SHD, 7 N 2570, Renseignements sur les Organisations Communistes Internationales, 26 Nisan 1922.

Komünist Partisi'nin gençlik örgütünün yürüttüğü propagandaya dikkat çeken ve İstanbul'daki deneyimli subayları bu faaliyetin önüne geçmek için görevlendirmesini isteyen bir mektup yollayarak bu kaygının ulaştığı boyutları göstermektedir. Barthou bu mektuba müteakiben bilinen ajitatörlerin isim listesini Charpy'e yollayacağını söylese de bu liste ya hiç yollanmamış ya da daha muhtemel olarak, bizim bu mektubun arşivlerde karşılaştığımız kopyasına iliştilmemiştir. Fakat askere alınan devre içerisindeki komünist ajitatörlerin, sırf İstanbul'daki işgal ordusu için bir liste hazırlatacak sayıda ve önemde olması dahi, tehdidin büyüklüğüne delalet eder. Charpy de bu uyarıyı dikkate almış, 1 Haziran 1921'den itibaren İstanbul'da bulunan işgalci Fransız orduları içerisindeki komünist faaliyetin gözetlenmesi için özel bir denetim başlatılmıştır.²⁰⁶ 1923 Nisan'ında Fransız işgal güçlerine ulaştırılan bir sirküler, Mütareke'nin sonlarına yaklaşılırken, önlemlerin kışla dışına da genişletildiğini göstermektedir. Bu sirkülerde belirtilene göre, bu tarih itibarıyla İstanbul'da Fransız Sureté'sinin, yani bir anlamda siyasi polisinin asli görevi ordu içerisindeki anti-militarist propagandayı önlemek olarak tanımlanırken, başta Bakırköy, Zeytinburnu, Yeşilköy, Taksim ve Kadıköy meydanlarının gözetim altında tutulması için özel tedbirler alınması kararlaştırılmıştır.²⁰⁷

Bu tedbirlerin alınması Mütareke'nin son dönemlerine denk geldiği için, sonuçlarına dair net bir bilgiye ulaşamıyoruz. Fakat Komintern'in, ordu içerisindeki faaliyete dair hazırladığı bir raporda, çalışma yürütülen işgal bölgeleri olarak Ruhr ve Yukarı Silezya'nın yanı sıra İstanbul'u da sayması, Fransız işgalcilerin tedirginliğinin boşa olmadığına bir işaret sayılabilir.²⁰⁸ Bu faaliyete dair sahip olduğumuz çok farklı kaynaklardan gelen küçük parçaları birleştirdiğimizde ise, Fransız askerleri içindeki çalışmaya dair bir fikir edinebiliyoruz. İleride önce Lev Trotskiy liderliğindeki Uluslararası Muhalefet'in taraftarı olacak sonra da Nazilere karşı Fransız direnişine katılacak olan komünist militan Dieudonné Soulié'nin anıları bu açıdan özellikle ilginçtir. Buna göre, Soulié İstanbul'da işgal ordularının safındayken Sovyet temsilcileriyle görüşmüş, onların sağladığı finansman ve teknik yardımla 1922 yılında iki sayı olarak, 400 nüsha kadar *Le Cinq Centieme* (Beş yüzüncü, Soulié'nin içinde bulunduğu 500. Alay'a bir atıf) adlı, askerlerin problemlerinden bahseden bir gazete çıkarıp askerlere dağıtabilmiştir. Subayların durumu keşfetmesi nedeniyle bu çalışmanın devamı gelmese de bu vaka Fransız ordusunun anti-militarist çalışma kaygılarının temelinde ne yattığını göstermesi açısından önemlidir. Bir o kadar ilginç olanı da, Soulié'nin İstanbul'a gelmeden önce Tours kongresinde Fransız Komünist Partisi'nin kuruluşuna katılıp, daha sonra Fransa içerisinde bir anti-militarist kampanyanın afişini yaptığı için birkaç ay Montauban

206 SHD, GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, 21 Nisan 1921.

207 SHD, GR 11 J 3214, Notes et Circulaires, 10 Nisan 1923, Service de Note.

208 SHD, GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, 14 Şubat 1922.

Hapishanesi'nde yatması, sonrasında ise Fransız ordusuna yazılıp, **gönüllü olarak** İstanbul'a gelmesidir.²⁰⁹ Bu bize Soulié'nin, yolu hasbelkader İstanbul'a düşmüş bir asker olmadığını, muhtemeldir ki bizzat bu çalışmayı yürütmek üzere Komünist Parti tarafından yollandığını düşündürmektedir.²¹⁰ Fransız kışlalarında Fransız işgalcinin yenilmesi için çalışan Fransız komünistlerin hikâyesini, başta Pandelis Pulyopulos olmak üzere Yunan ordusu içerisinde bozguncu çalışma yürüten Yunan komünistleri ile birlikte okuduğumuzda, Komintern'in Milli Mücadele ile ilişkisinin, yollanan silah ve cephanenin dışında farklı bir boyutu hakkında da fikir sahibi olabiliriz.

Kışla dışında, Fransız astsubaylarını çekmeyi başarmış olan Sirène gibi bazı Bolşevik yuvalarını daha önce andığımız için burada tekrarlamayacağız. Fakat komünist propagandanın hayatın her alanında, askerlere ulaşmak için kendine bir yol bulmaya çalıştığı örnekler İstanbul'da da karşımıza çıkıyor. Bunlardan birisi Fransız askeri belgelerinde geçen, soyadı öğrenilemeyen "Clement" isimli bir militandır. Clement, İstanbul'da bir Fransız berberinde ARAC (Association Républicaine des Anciens Combattants, Cumhuriyetçi Gaziler Derneği), yani Fransız Komünist Partisi'nin özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan kitlesel olarak dönen eski askerlere ulaşmak için kurduğu örgütün bildirisini dağıtmış, fakat yakalanamamıştır.²¹¹

Elbette, komünist propaganda yalnız Avrupalı askerleri hedeflemekle sınırlı kalmamaktadır. Denilebilir ki, İstanbul şartlarında bu propagandanın asli hedefi Fransız ordusunun Mağribi askerleri ve Britanya ordusunun Hindistan coğrafyasından gelen askerleridir.²¹² Arap Hasan ve Tatar yoldaşlarıyla daha önce karşılaşmıştık. Asıl görevi Arapça konuşan işgal askerlerine yönelik bozguncu çalışma yürütmek olan bu grubun yanı sıra, Fransız kaynakları çeşitli Azerbaycanlı komünistlerin²¹³ bu dönemde Müslüman askerler arasında propaganda amacıyla yollandığından bahsetmektedir. Yine 1923 yılında Komintern temsilcisinin İstanbul'dan yazdığı bir rapor, şehirdeki Arapça konuşan askerlere ulaşmak için Tunus'ta çıkan *el-Ümme*

209 <http://maitron-en-ligne.univ-paris1.fr/spip.php?article131529>, notice SOULIÉ Dieudonné, Noël, Marius par Jean Sagnes, erişim tarihi 4 Aralık 2019.

210 Bu tavır, bugün onbinlerce halk çocuğunun silah altında tutulduğu ordudan kaçmayı Leninist anti-militarizmi gibi pazarlamaya çalışanlara da bir ders olmalıdır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman askerlerine kendisi de silah altına alınmışken seslenen Liebknecht'in örneği zaten burjuva pasifizmi ile komünist anti-militarizm arasındaki farkı berrak biçimde göstermiştir ama Soulié örneği de "üniformalı ve silahlı anti-militarizm"ın birçok isimsiz kahramanından biri olarak akılda tutulmalıdır.

211 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 19 Eylül 1922.

212 Britanya sömürgeci olan Hindistan'ın günümüzdeki Bangladeş ve Pakistan'ı da kapsadığını, dolayısıyla önemli bir Müslüman nüfusu içerdiğini unutmamak gerekir.

213 Bu dönem Batılı kaynaklar, Azerbaycanlı, Kırımli ya da Kazanlı Türki halkların hepsini Tatar olarak anmaktadır. Azerbaycan vatandaşlığının vurgulandığı bazı belgeler dışında, Tatar olarak geçen militanların tam olarak nereden geldiğini anlayamıyoruz. Bu durum yukarıda andığımız Tatar militanlar için de geçerlidir, yani bunların Azerbaycanlı olması da ihtimal dahilindedir.

gazetesinin kullanıldığını belirtiyor. Bu gazete, Tunus komünist hareketinin tarihsel liderlerinden Muhtar el-Ayari'nin çıkarttığı *Habib el-Ümme* (Milletin Dostu) gazetesini olsa gerek.²¹⁴ Ne yazık ki bu yayına nasıl ulaşıldığını, kimlerin nasıl getirdiğini bilmiyoruz. Fakat sırf bu gazetenin dağıtılıyor olması dahi, Arap askerlere ulaşmak için Mağribin komünistleri ile İstanbul komünistleri arasında, dolaylı da olsa, henüz bilmediğimiz bir bağa işaret etmektedir.

Askerlere yayınların ve bildirimlerin ulaştırılması için gösterilen çabaya dair, Sosyalist Fırkacı iken daha sonra Komünist olan Vanlı Kazım'ın anılarından oldukça uzun bir alıntıyı, okurun sabrına sığınarak, burada aktarmayı anlamlı görüyoruz.

Bir gün parti [Sosyalist Fırka, B.S.] odasında yalnız oturuyor ve gazete için yazılar hazırlıyordum. Oda kapısı kapalıydı. Kapının vurulduğunu sonra da açılarak iki kişinin içeri girdiğini gördüm. Birinin koltuğunda büyükçe bir paket vardı. Baş eğerek selam verdikten sonra “Partinin reisi siz misiniz?” diye sordular. “Biraz sonra gelecek, buyrun oturun, eğer sorularınız varsa ben onun yardımcısıyım cevap verebilirim” dedim ama buna hacet kalmadı çünkü tam bu sırada Hilmi Bey [Hüseyin Hilmi, B.S.] gelmişti. Hilmi Bey içeri girdiğinde “bu beyler sizinle konuşmak istiyor” dedim ve onlara “işte parti başkanı Hilmi Bey budur, takdim ediyorum” dedim. Gelenlerden esmer olanı Azeri şivesiyle, “Biz Rusya’dan geliyoruz gizli bir meselemiz var,” beni işaret ederek, “sizin yardımcınız olduğunu söyledi, sözü doğru ise, itimat ediyorsanız konuşalım.” Hilmi hiç tereddüt etmeden “konuşalım itimatlıdır” dedi. Bu söz üzerine yine o esmer olanı elindeki paketi açtı. Paketin içinden kocaman bir ekmeğe çıkararak ekmeğin üstünü çizdi. İnce kabuğu eliyle sıyırdı ve içinden birçok kağıt çıkardı, onları deste deste ayırdı. Bunlar İngiliz, Fransız, İtalyan dillerinde ince kağıtlara yazılmış beyannamelerdi. Ekmeğin iç alt kısmından da bir deste Türkçe beyannameler çıkarmışlardı. Esmeri Tatarca da biliyor, beyazı ise Fransızca dilini konuşabiliyordu. Bu beyannameler dillerini konuşan askerler arasında dağıtılacaktı. Fransızca olanı alıp okudum, bunda şöyle yazılmıştı: “Siz sermayeci sömürgeci hükümetlerin fakir işçilerisiniz. Onların çıkarları için sizi savaşa sokup öldürüyorlar, İstanbul’un işgalinde de sizin hiçbir çıkarınız yoktur. İsyan ediniz” gibi daha bir sürü kışkırtıcı sözler yazılıydı. Türkçe olanlarda ise “Anadolu’da Türk ulusu kurtuluş için silahlı hazırlıklar yapıyor onlara katılın, Rus hükümeti size yardım edecektir”. [...] Ben henüz Marksist eğilimli, mücadeleye girmiş arkadaş edinmemiştim. Olur olmaz kimselere de itimat edemezdim ve bu tehlikeli işi tek başıma yapmaya karar verdim. Bu arada Milli Mücadele Komitesi diye bir örgütün faaliyette olduğunu söylediler. Başlarında Topkapılı Mehmet isminde biri varmış, tarif üzerine araştırarak buldum. İtimat verici bir kimseydi. Durumu anlattım ve beyannamelerden birer tanesini gösterdim, “Türkçeleri bize ver dağıtırız fakat diğerlerini biz yapamayız” dedi. [...] Yabancı beyannameleri sıraya koydum ve İngiliz ve Hintçe olanları ele aldım. Bunları askerler arasında dağıtmak için onların arasına girmek lazımdı. Oysa bilhassa İngilizler, Türkleri aşağılık görüyor ve konuşmaya, dost-

214 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 308.

luk kurmaya yanaşmıyorlardı. Öğrendim ki İngilizler, gönüllü asker alıyorlarmış. Bende ise Sırp pasaportu vardı. Bunlar yabancı uyruklularını aldıkları için gidip Sırp olarak yazıldım ve asker oldum. Bana bir kat elbise, bir silah ve zarf içinde bir evrak vererek beni Haydarpaşa'daki karargaha gönderdiler. Orada vagonlarda yatan, benim gibi birçok asker vardı. Bir şey yaptığımız yoktu. Yalnız iki saat gündüz ve iki saat gece nöbet tutuyorduk. [...] Hintli askerler çayırda, çadırlara yerleşmişlerdi. Bunların büyük bir kısmı Müslümandı. Ben gider onlara bir Müslümanca selam verir, çadırlarında oturur çay içerdim. Bu sohbet arasında, Hintçe beyan-namelerden beşer onar tanesini onlar görmeden yastıklarının arkasına sokardım.²¹⁵

Kazım'ın anlattıkları, bütün yazı boyunca İstanbul ve Komintern'e dair tartıştığımız birden fazla hususun sağlaması gibidir. Bahsedilen "Azeri aksanlılar", Fransız raporlarında sıkça geçen ve Müslüman askerler arasında Bolşevik propaganda yapan Azerbaycanlı komünistler motifini doğrular nitelikte. Bunlardan birisinin Fransızca konuşmasından bahsetmesi de, o olduğunu elimizdeki verilerle iddia etmek mümkün olmasa da, Fransız raporlarında Müslüman askerlere yaptığı Fransızca propagandayla sık sık adı geçen Paris eğitilmiş Azeri militan Bokru Bey Akuldof'u akla getirmektedir.²¹⁶

Bunun dışında, Kazım'ın anılarında bir yandan da Tatar militanlar üzerinden İstanbul'a uzanan eli görebiliyoruz. Ekmek içinden çıkan bildirimler yasadışı çalışma ve materyalin yeraltı metotlarıyla İstanbul'a taşınmasına bir başka güzel örnektir. Ekmeğin içinden çıkan dört dilli bildirimler ileride göreceğimiz İstanbul'daki çok dilli komünist faaliyet açısından oldukça ilgi çekicidir. Elbette en çarpıcı olan ise bozguncu çalışmanın yürütülebilmesi için gösterilen çabadır.

Kazım'ın anlattığı, Sırp pasaportunu kullanarak Britanya lejyonuna girme fikri de oldukça ilgi çekicidir. Bu fikrin de bu dönem Vanlı Kazım dışında da kullanımda olduğunu düşündürecek verilere sahibiz. Bolşeviklerin, özellikle çok daha kalabalık olan ve dolayısıyla çok daha fazla asker alan Fransız lejyonlarına sızmak için Rus militanları kullanarak çeşitli girişimlerde bulunduğunu biliyoruz. Bunun İstanbul'a yansıyan bir örneğinde, Batum üzerinden İstanbul'a gelen Yosif Markozyan'ın, Fransız lejyonuna girmeye çalışırken Çeka için çalıştığı anlaşılınca sınır dışı edildiğini görüyoruz.²¹⁷

215 Aktaran Erden Akbulut (der.), *Milli Azadlık Savaşı Anıları*, İstanbul: TÜSTAV, 2006, s. 84–86.

216 SHD, GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, 13 Eylül 1921.

217 SHD, GR 20 N 1119, Expulsions, 3 Aralık 1921.

5. Diller, kitaplar ya da İstanbul'da çetrefilli devrimcilik

Yukarıda andığımız biçimde, bu yazıda farklı milletlerden ve farklı dillerden komünistlerin yolunun kesiştiği İstanbul'da, dahası henüz İmparatorluğun başkentinin Türkleştirmeye maruz kalmadığı şartlarla karşı karşıyayız. Bu vaziyetin, savaş sırasındaki ve sonrasındaki göçlerle iyiden iyiye pekiştiği şehirde, komünist çalışmanın en temel sorunlarından birisi de çeşitli dillerde propaganda ve ajitasyon materyalinin üretilebilmesidir. 1921'in Kasım ayında Batum'dan İstanbul'a gelirken aramaya takılan Corvin gemisinden çıkanlar bize şehirdeki komünist faaliyetin dil çeşitliği açısından bir fikir verebilir.

Neredeyse tüm yolcuların İtalyan pasaportuyla seyahat ettiği gemi, İstanbul'a yaklaşırken Britanya polisi arama yapmaya karar vermiş ve Fransız polisinin ifadesiyle "43'ü Fransızca olmak üzere tüm dillerde 154 komünist propaganda broşürü" yakalamıştır. Fransızca olarak Lenin'in *Proletarya Diktatörlüğü ve Dönek Kautsky, Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü Üzerine Tezler, Komünistler Orta Köylülüğe Nasıl Yaklaşır* gibi metinleri, Trotskiy ve Zinovyev imzalı *1920'de Petrograd* metni, Zinovyev ve Lenin'in çeşitli konuşmaları, yine Zinovyev'in *Lenin-Hayatı ve Faaliyeti, Ordu ve Halk ve Enternasyonalin Yakıcı Sorunları* broşürleri ve Komintern'in 2. Kongresi'ne ve Bolşevik Partisi'ne dair metinlerin yanı sıra, 1920 yılında Moskova'da basılmış olan ve Rosa Luxemburg'u anan bir broşür ve Klara Zetkin'in *Almanya'da Devrimci Mücadeleler* broşürü de Fransızca metinler arasındadır. Çevirilerin yanı sıra, Pierre Pascal'in *Kızıl Rusya'da-Bir Fransız Komünistin Mektupları*, Henri Guilbeaux'nun, hakkında verilen idam cezası sonrası geçtiği Moskova'da, Komintern'in 1. Kongresi sırasında yazdığı ve Komünist Enternasyonal Yayınları'nın bastığı *Savaş Sırasında Fransız Sendikalist ve Sosyalist Hareketi* broşürü gibi, bizzat Fransız komünistlerin ürettiği Fransızca metinler de İstanbul'a girmeden el konulan propaganda materyali arasında yer almaktadır.

Bu geniş Fransızca materyale ek olarak, İngilizce *Grev Kırıcı Olmanın Utancı, Rusya Komünist Partisi Programı ve Sovyet Hükümeti ve Barış* broşürleri, Almanca olarak kısa ömürlü Macaristan Sovyet Cumhuriyeti'nin liderlerinden Bela Szanto'nun *Macaristan'da Sınıf Mücadelesi ve Proletarya Diktatörlüğü* broşürünün yanı sıra Zinovyev'in çeşitli yazıları ve Komintern metinleri, İtalyanca ise *Sosyal Demokratlar Ne İstiyor?* broşürü listede yer almaktadır. Listenin tamamını buraya yazmak mümkün değil ama Rumence *Rumen Komünist Grubunun Teşekkülü ve Yayınları* broşürü ve Litvanya Komünist Partisi'nin, Litvanyaca yayınlanan *Tzihnas Beedrs* yayınının üç sayısının da, büyük Batı dillerindeki yayınların yanında, yakalananlar listesinde yer aldığını eklemekte fayda var. Tüm bu broşürlerin dışında, Komintern'in Komünist Enternasyonal ismini taşıyan merkezi yayınının da, 20 Türkçe,²¹⁸ 5 Rusça, 3 Almanca ve 2 Fransızca olmak üzere 30 kopyası bu

218 Bu bilgede bir yanlışlık olabilir. Biz Komünist Enternasyonal'in kendi ismiyle çıkarttığı yayı-

operasyonda İtilaf güçlerinin eline geçmiştir.²¹⁹ Yani tek bir postada dahi 8 ayrı dilde komünist propaganda!

Fakat bu 8 dil, Mütareke İstanbulu'ndaki komünist yayın zenginliğinin tamamını vermek için yeterli değil. Çeşitli vesilelerle İstanbul'da ya da İstanbul'a girerken yakalanan militanların üzerinde Gürcüce ve Ermenice yayınlar çıktığını ve dahası Bİİ'nin Mısır'dan gelen Rumca Marksist kitaplarla zenginleşen bir kitaplığa sahip olduğunu daha önce andık. Polis belgelerinin İstanbul'daki komünist Babil'e dair çizdiği tabloyu bizzat İstanbul'daki komünistlerin Komintern'e yazdığı çeşitli raporlarda verdikleri bilgiler de doğrulamakta ve tamamlamaktadır. İKG'nin gençlik örgütü adına yazdığı raporda Ali Cevdet, İstanbul'da Fransızca, Almanca, Türkçe, İngilizce, Rusça, Ermenice, İtalyanca ve İspanyolca kaynakların İstanbul'da ellerine ulaştığını belirtmektedir.²²⁰ Bir önceki bölümün sonundaki Vanlı Kazım'ın anıları da bu tabloya Hintçeyi eklemektedir.

Şehirde düzenli olarak çıkan ya da başka yollarla şehre ulaşıp İstanbul'da dağıtılan komünist gazetelerde de önemli bir dil çeşitliği görülmektedir. İKG, şehirde Türkçe olarak *Kurtuluş*, *Vazife*, *Orak-Çekiç* ve *Aydınlık* yayınlarını çıkartmış, kapatılan gazeteleri hızla diğerleri izlemiştir. İşgalcilerin, Mütareke'nin açık işgal aşaması diyebileceğimiz 16 Mart 1920 tarihinden önce yayında olmayan yeni gazetelere izin vermemesi sebebiyle, Ortadoğu'da kurulan komünist partilerin hemen hepsinin 1920'lerde deneyeceği bir yolla, İKG hâlihazırda çıkan bir gazetenin haklarını satın alma projesi de geliştirmiş, fakat anlaşılan bu girişimden bir sonuç alınmamıştır.²²¹ Bunların yanı sıra gençlik örgütü için 1921 yılından itibaren *Zincirbend Gençlik* dergisi yayınlanmaktadır.²²² Fransız istihbaratı, Magdeleine Marx'ın İstanbul'dayken Suphi Nuri (İleri)'ye para vererek *Yarın* isimli bir Marksist gazete çıkarmasına ön ayak olduğunu aktarmaktadır.²²³ Bizzat şehirde basılan Türkçe yayınlar dışında, kardeş partiler aracılığıyla da çeşitli Türkçe yayınlar şehre girmektedir. En azından bir dönem, Mustafa Suphi'nin *Yeni Dünya*'sının dağıtıldığını biliyoruz.²²⁴ Mikolayiv ve Herson şehirlerinde de Türkiye'ye gönderilmek üzere Türkçe yayınlar depolandığını ve bunların deniz yoluyla Türkiye'ye yollandığını Komintern raporları aktarmaktadır.²²⁵ Bulgaristan Komünist Partisi'nin Türkçe yayın organı olan *Ziya* gazetesi de denizciler ile şehre ulaşmakta ve bir rapora göre

nın Osmanlı Türkçesine çevrildiğine dair başka herhangi bir bilgiye rastlamadık. Fakat burada söz konusu olan belli sayı ya da makalelerin bir sefere mahsus çevrilmesi de olabilir.

219 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 18 Kasım 1921.

220 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 120.

221 A.g.y., s. 189–90.

222 A.g.y., s. 340.

223 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 17 Kasım 1921.

224 Erdem, *Mustafa Suphi*, s. 99.

225 RGASPI, 502/1/7/136–7.

100 nüsha olarak dağıtılmaktadır. Aynı kaynaktan Yunanistan'da çıkan *Yeni Ziya* gazetesinin de, çok daha sınırlı bir dağıtım ağına sahip olsa da şehre ulaştığı anlaşılmaktadır.²²⁶

Yayın çeşitliğinin bir yanını bizzat şehirde çıkan gazeteler oluşturmaktadır. Bunların biri Yunanca olarak Bİİ'nin yayınladığı ve (muhtemelen abartılı olarak) 5 bin basıldığı not edilen *Neo Antropos* (Yeni İnsan) gazetesi, diğeri ise Hınçaklara ait *Yerguir* (Ülke) gazetesidir. Bu gazete, Fransız askeri istihbaratına göre 2.000–2.500 arası satılmaktadır.²²⁷ Bunun dışında, yurtdışında basıldıktan sonra şehre giren ve Türkçe olmayan gazeteler aslında bir yandan Türkiye komünist hareketinin dünya genelindeki komünist hareketle ilişkilmesini küçük bir ölçekte önümüze çıkartmaktadır. Bir yanda, Balkanlar istikametindeki iki komşudan, kitlesel Bulgar (Dar) Komünist Partisi'nin Bulgarca çıkan gazetesi şehre gelmekte ve 200 nüsha olarak dağıtılmaktadır. Diğer komşudan ise Yunanistan Sosyalist Partisi (Komünist)'in²²⁸ yayını şehre girmekte ve muhtemelen Bİİ'nin Rumca konuşan kitlesi sayesinde çok daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaktadır.²²⁹ Bir gemi seyahati uzaklıkta bulunan Sovyet ülkesinden de çeşitli Rusça gazetelerin çok çeşitli kanallarla geldiği ve dağıtıldığı kuşku bırakmayacak kadar nettir. Fakat bu dağıtım, Bolşevik Partisi İstanbul Teşkilatı üzerinden, diğer kanallara daha az temas ederek yürümektedir. Şehirdeki Rus topluma ulaşma olanağı kazanmak için, Kolbanovskiy'in RKP (B) komitesi (İKG'nin yukarıda andığımız girişimine benzer biçimde), şehirdeki Beyaz Rus mültecilerin en önemli gazetesi olan günlük Fransızca *Presse du Soir* gazetesini 15 bin liraya satın almaya çalışmış fakat beklenen maddi kaynak ellerine ulaşmadığı ve ardından polis operasyonu ile komite çökertildiği için bu proje gerçekleşmemiştir.²³⁰ Diğer taraftan ise, Arap dünyasından, işgal ordularına yönelik çalışma için, Tunus Komünist hareketinin önemli liderlerinden Muhtar el-Ayari'nin liderliğinde Tunus'ta basılan, yukarıda da sözünü etmiş olduğumuz *Habib el-Ümme* gazetesi kullanılmaktadır.²³¹ Bu “doğal bağlar” dışında, Ginzberg'in raporunda daha şaşırıcı bir detay dikkatimizi çekiyor. Yazdığına göre “Amerika Sosyalist Birliği”nin gazetesi de 1920–1921 döneminde 200 nüsha olarak Bİİ tarafından satılmıştır. Fakat bu, sistematik bir ilişkiden ziyade, ABD'den kısa süre önce gelip Bİİ'ye katılmış olan “Bezesteni yoldaş”ın yanında getirdiği gazetelerin satışı olduğu izlenimi

226 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 120.

227 GR 20 N 1106, Bolchevisme Juin 1921–Juillet 1922, İstanbul'da çıkan gazetelere dair başlıksız ve tarihsiz bilgi notu.

228 Orijinal metinde böyle geçse de burada kastedilen, Yunanistan Komünist Partisi'nin öncülü olan SEKE-K, yani Yunanistan Sosyalist İşçi Partisi-Komünist olmalı.

229 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadi*, s. 59.

230 SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire, 21 Mart 1921, Voldmar Adamoff Procès-Verbal.

231 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 308.

uyandırmaktadır. Bu durumda, raporu okuyan Komintern yetkililerine “Amerikan Sosyalist Birliği” diye sunulan, Bezesteni’nin de ABD’de iken parçası olduğu IWW (Industrial Workers of the World, Dünya Sanayi İşçileri) ya da IWW’nin kurucularından biri olan Eugene Debs’in Amerikan Sosyalist Partisi (Socialist Party of America) olabilir.

Bu dil karmaşasının içinde genel bir tablo çıkartacak olursak, İstanbul’daki komünist faaliyette kullanılan temel üç dil, çeşitli sebeplerle Türkçe, Rusça ve Fransızca olarak öne çıkmaktadır. Rusçayı önemli hale getiren husus, elbette şehirde hızla artan Rus nüfusu ve İstanbul’un Sovyet ülkesine bir deniz uzaklıkta bulunmasıdır. Zaman zaman Fransız raporları ele geçirdikleri Rusça komünist yayınları rapor etse de, “ekte” olduğu belirtilen nüshalar anlaşılabilir bugüne ulaşmamıştır.²³² Bu sebeple bu aşamada hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Rusça yayınların üzerinde fazla durmayacağız. Türkçe’nin, yani Osmanlı Türkçesi’nin neden önemli olduğunu ise elbette izah etmeye gerek yok. Fakat her şeyden önce elde hazır malzeme bulunmamasının Türkçe komünist yayınlara ulaşmayı zorlaştırdığı anlaşılıyor. Burada da, İstanbul’da dağıtılan Türkçe materyali ikiye ayırmak mümkün. Bir yandan, Şefik Hüsnü etrafında örgütlenen çevre, gazete yayımının yanı sıra çeviriler ve özgün üretimlerle çeşitli broşürler yayınlamaktadır. Bu dönem Aydınlık Kitaplığı Sadrettin Celal ve Şefik Hüsnü imzalı çeşitli Osmanlı Türkçesi broşürler, bizzat Şefik Hüsnü’nün yaptığı bir *Komünist Manifesto* çevirisini ve Mütareke’nin son dönemlerinde Buharin ve Preobrajenskiy’in *Komünizmin Elifbası* eserinin çevirisini yayınlamıştır. Bunun dışında, Fransız Komünist Partisi’nin ilk kuşak liderlerinden olan Charles Rappoport’un yazdığı *Komünizmin El Kitabı* eserinin Türkçe çevirisi, Yunanca çevirisi ile birlikte Bİİ’nin Yunanca yayımının eki olarak 1922’nin sonunda dağıtılmış, Rappoport’un metninin son satırları olan “Lenin’in kurduğu Üçüncü Enternasyonal proletaryayı son zaferine taşıyacaktır” ifadesi İstanbul işçilerine Türkçe olarak ulaşmıştır.²³³

Türkçe elbette İstanbul’daki halkın en çok konuştuğu dil olarak önem kazanırken, Komintern militanlarının *lingua franca*’sı, ismiyle müsemma şekilde Fransızca olmuştur. Burada Fransızcanın mütareke İstanbulu’nda yoğun biçimde kullanıldığı ve konuşulduğunu hatırlatmakta da fayda var. Bu durumu şaşırarak yerinde gözleyen Magdeleine Marx şöyle diyordu:

İstanbul’da Fransızca neredeyse Türkçe kadar yaygın konuşuluyor; afişler, tabelalar, menüler, programlar, uyarılar hepsi Fransızca yazılmış. Hastanelerdeki tüm hekimler Fransa’da eğitim almış [...] Biraz kültür sahibi olup da en son çıkan roman hakkında ya da en son yayınlanan biraz çarpıcı makale hakkında yorum yap-

232 Örneğin SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 28 Ağustos 1922 ; GR 20 N 1106, Carton 1-4, 2 Aralık 1921, CR.

233 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 7 Eylül 1922, CR.

mayan tek bir Türk erkeği ya da kadını yok. Burada [Paris'te-B.S.] yazılan, oynanan, sergilenen, söylenen ve yapılan her şey biliniyor. Fransız taşrası, Paris'ten yayılan manevi havadan etkilenmek konusunda *İstanbul*'dan çok daha geride.²³⁴

Elbette, Marx'ın burada söylediklerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Yukarıda andığımız üzere küçük Avrupa haline gelen Pera bölgesinde Fransızcaya dair edinilen izlenimle sözgelimi Selimiye'nin yoksul mahallelerinde edinilecek izlenim çok farklı olsa gerek. Fakat yine de Marx'ın burada yazdıkları, dönemin İstanbul aydınları için önemli bir gerçeğe işaret ediyor.

Bu dönemin Türkiyeli komünist liderlerinden üçünü ele alalım. Hareketin kurucu önderi Mustafa Suphi 14 Mayıs 1883,²³⁵ İstanbul'daki grubun iki önemli yöneticisinden Şefik Hüsnü ve Sadrettin Celal²³⁶ 1890²³⁷ doğumludur. Yani Ekim Devrimi ile başlayıp Mütareke'nin sonuna kadar sürecek bir dönemi ele alırsak (elbette Suphi, erken bir tarihte şehit düşecektir) hepsi 20'lerinin sonu ile 30'larının sonu arasındaki yaşlarda olan, aynı kuşakta sayılabilecek militanlardır. Kendi kuşakları için şaşırtıcı olmayan biçimde üçü de eğitimleri için Paris'e gitmiş, Mustafa Suphi bugünün meşhur Sciences Po'sunun atası Ecole Libre des Sciences Politiques'te, Şefik Hüsnü Sorbonne'da, Sadrettin Celal ise ENS ve Sorbonne'da okumuştur. Bunlardan en azından ilk ikisinin, Paris günlerinde hitabeti dillere destan Jaurès'i dinleyerek sosyalizme yaklaştığını biliyoruz,²³⁸ üçünün de aynı dönemlerde Paris'te buldukları düşünülürse Sadrettin Celal için de benzer bir durumun geçerli olacağı düşünülebilir.

Fransız bağlantısı birçok noktada kendini gösteriyor. Şefik Hüsnü liderliğinde yayınlanan *Aydınlık* gazetesinin adının, Fransız komünist yayını *Clarté* isminden geldiği oldukça açıktır. Dahası, Şefik Hüsnü, otobiyografisinde sosyalizme geçişinin kaynakları olarak, örneğin Marx'ı ya da Engels'i değil, Fransız sosyalizminin önemli isimleri olarak Jean Jaurès, Paul Brousse ve Marcel Sembat'yı sayar. Fransa günlerinde, daha sonra Fransız Komünist Partisi'nin yayını haline gelecek olan *l'Humanité*'nin sıkı bir takipçisi olduğunu belirtir.²³⁹ Yukarıda bahsettiğimiz Fransız komünist lider Rappoport'un broşürünün, Lenin ya da Trotskiy gibi Bolşevik

234 *L'Humanité*, 3 Aralık 1921.

235 Paris, Archives de Sciences Po (Sciences Po kurumunun arşivleri, ASP), Mr. Soubhy Moustapha klasörü, 1907–08 eğitim yılına ait öğrenci belgesi.

236 Sadrettin Celal üzerindeki Fransız etkisi, komünist olduğu dönemde mahlas olarak kullandığı, daha sonra ise kendine seçtiği "Antel" soyadında dahi görülebilir. Burada açıkça referans yapılan, Fransızca "herhangi biri" anlamına gelen "un tel" ifadesi olduğu anlaşılıyor.

237 Şefik Hüsnü için; RGASPI, 495/266/38/27–28, Sadrettin Celal Antel için bkz. Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 401.

238 Şefik Hüsnü için kaynağı bir sonraki paragrafta anıyoruz. Suphi için Erdem, *Mustafa Suphi*, s. 55.

239 RGASPI, 495/266/38/99–107, Autobiographie du ca. Ferdi.

liderlerin metinlerinden önce Türkçeye çevrilerek şehirde dolaşıma girmesini de bu bağlamda anlamak gerekir. Fransızcaya ve Fransa'ya olan bu erişim, Fransızca çeviriler aracılığıyla Lenin'e ve Bolşeviklerin metinlerine ulaşmanın da kaynağı olmuştur. Yukarıda gemilerle kaçırılan broşürleri zaten anmıştık. Fakat “yakalanmayan” Fransızca metinlerin de İstanbul aydınlarının kolayca ulaşabileceği kadar yaygın olduğunu düşünmek için sebeplerimiz var. Söz gelimi, siyasete (oldukça rahatsız edici biçimde) uzak duran bir Darülfunun öğrencisi dahi, anılarında, Fransızca çalışmak için “Darülfunun'a Moskova'dan Fransızca broşürler” şeklinde gelen Lenin metinlerini çevirmeye giriştiğini aktarmaktadır.²⁴⁰

Şehirdeki Fransız sosyalizminin etkisi, anlaşılan o ki 1920'deki Tours kongresi itibarıyla artık Fransız Komünist Partisi'nin yayını olan *l'Humanité* üzerinden sürmektedir. Çeşitli baskılar altında da olsa Fransa'da yasal olarak basılan gazetenin dağıtımı, Fransız sömürgelerinde olduğu gibi işgal altındaki İstanbul'da da yasaklanmıştır.²⁴¹ Ne var ki, bu yasak, şehrin komünistlerine engel olmamış gibi görünmektedir. Gazetenin şehirde bir dağıtım ağına sahip olduğunu çeşitli vesilelerle görüyoruz. Beynelmillel İşçiler İttihadı'ndan Roland Ginzberg'in yazdığı rapora göre, bu örgüt şehirde 900 nüsha *l'Humanité*²⁴² dağıtmaktadır.²⁴³ Gazetenin etkin dağıtım ağının, bazı durumlarda Türkiyeli komünistlerin imdadına da öngörülmeven şekillerde yetiştiğini görüyoruz. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın en önemli lideri Salih Hacıoğlu, bir Rus gemisiyle kaçak olarak geldiği işgal altındaki İstanbul'da *l'Humanité* okuyan bir Fransız ile karşılaşacak, “Bonjour camarade” (Merhaba yoldaş) diyerek yanına gideceği bu isimsiz komünist de Hacıoğlu'nu evinde saklayacaktır.²⁴⁴ Bu dağıtımın sistematikleştirilebilmesi için, Şefik Hüsnü 1922 yılında Komintern'e yazarak, Belçika, İsviçre ve Fransa partilerine İstanbul'daki adreslerinin yollanmasını ve böylelikle *l'Humanité*, *le Bulletin Communiste* (Komünist Bülten) ve *La Voix des Paysans* (Köylülerin Sesi) yayınlarının ellerine daha sistematik olarak ulaştırılmasını istemektedir.²⁴⁵ Bir yıl öncesinde de, 3. Komintern Kongresi

240 Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 66–67.

241 *l'Humanité*, 10 Aralık 1921.

242 Orijinali Fransızca olan metnin, bu kitapta aktarılan çevirisinde 1200 adet “Clarté” dağıtıldığı not edilmiş. Belgenin aslını görmemekle birlikte, biz burada çeviriden doğan bir kafa karışıklığı olduğunu tahmin ediyoruz. Burada “Clarté” diye anılan, Fransa'da aynı isimle çıkan yayın değil, ismi Fransızcaya çevrilerek yazılan “Aydınlık” olsa gerek. Bazı başka Komintern raporlarında Şefik Hüsnü'nün de yaptığı üzere burada gazetenin ismi Fransızca rapora Türkçe olarak değil Fransızcaya çevrilerek yazılmış, Türkçe çeviride ise bu gözden kaçmış olsa gerek. Aksi takdirde her ikisi de Fransız Komünist Partisi'ne bağlı olan iki yayından Clarté'nin kendisinden çok daha büyük bir yayın olan *l'Humanité*'den daha yaygın biçimde İstanbul'da dağıtıldığı sonucu çıkar, bu da en azından şaşırtıcı olurdu.

243 Akbulut ve Tunçay, *Beynelmillel İşçiler İttihadı*, s. 64.

244 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, 1920–1923*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 139.

245 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 187.

vesilesiyle yazdığında, Viyana üzerinden Almanca yayınların ellerine ulaştığını fakat Fransızca konuşanların daha fazla olduğunu, bu sebeple daha ziyade Rusya'da ve Fransa'da basılan Fransızca yayınların gönderilmesini istediklerini belirtmektedir.²⁴⁶

Bu gazeteye erişimin, sadece komünistlerle sınırlı olmadığını ve gazetenin şehirdeki Fransızca konuşan kesimler üzerinde bir etkiye sahip olduğunu gösteren verilere sahibiz. Gazete hâlâ sosyalistlerin elindeyken (daha doğrusu 1920 Tours kongresinde Sosyalist–Komünist bölünmesi gerçekleşmeden evvel) yukarıda andığımız apolitik İstanbul aydını, Türkiye'nin savaş sonrası durumuna dair bir haberin *l'Humanité*'de yazılmasının ardından yayıldığını aktarmaktadır.²⁴⁷ Dahası, Kemalistlerin gazetesi olan *Hakimiyet-i Milliye*'de, birisi Suriye'deki Fransız mezalimi üzerine olmak üzere *l'Humanité*'de çıkan iki haberin tercüme edilerek yayınlandığını ve bunun Fransız otoritelerinde büyük bir kaygı yaratıp, İstanbul'daki *l'Humanité* nüshalarını aramaya sevk ettiğini biliyoruz.²⁴⁸

Başlıktaki çetrefilli ifadesini, Cemal Kafadar'ın aktardığı bir bilgiye atıfla kullanmıştık. Kafadar, kitabında, Osmanlı döneminde bir dili bozuk biçimde konuşanlara “çetrefilli konuşur” dendiğini aktarıyor.²⁴⁹ Bugün kullandığımız anlamıyla da oldukça çetrefilli bir mücadele yürütmekte olan İstanbul komünistleri bu anlamda da çetrefilli ifadesini fazlasıyla hak edecek bir durumdadır. Bu dil çeşitliğinin ve bir açıdan kalabalığının arasında, birçok militan, propaganda yapmak, toplantılara katılmak ya da zor ulaşılan metinleri anlamak ve çevirmek için en azından bir yabancı dille iletişim kuruyor olsa gerekir. Nitekim Mütareke İstanbulu'nda Komintern faaliyeti içinde aktif rol üstlenen çeşitli militanların geniş bir dil yelpazesine sahip olduğunu görüyoruz. Beynelmlel İşçiler İttihadı'nın en önemli lideri ve geleceğin Yunanistan Komünist Partisi yöneticisi Serafim Maksimos, 1921'de Komintern için doldurduğu bir formda, bildiği diller olarak Yunanca, Türkçe, Fransızca ve Rusçayı saymaktadır.²⁵⁰ Yine Şefik Hüsnü 1926'da doldurduğu bir formda Türkçe ve Fransızca'yı çok iyi bildiğini, Almancayı biraz konuşup yazdığını, Lehçeyi biraz konuştuğunu ve Arapçayı biraz okuyabildiğini belirtmektedir.²⁵¹ Şehirdeki RKP (B) komitesinden Boris Siliç ise Rusça, İngilizce, Fransızca ve Almanca konuştuğunu yazmaktadır.²⁵² Bu şartlarda, kendini İstanbul'da adeta bir komünist Babil'in

246 A.g.y., s. 107.

247 Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, s. 43.

248 SHD, GR 7 N 4141, Bulletin de Renseignements Journaliers de COC 1920, 21 Aralık 1920; aynı yerde 20 Ocak 1921.

249 Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s. 99.

250 RGASPI, 495/207/414/4, 30 Mart 1921, Anketa.

251 RGASPI, 495/266/38/127, 25 Mart 1926, Anketa Sotrudnika İspolkoma Kominterna.

252 SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire, Boris Siliç'e ait parti üyelik formu.

karşısında bulan bu kuşağın komünistlerinin, Kafadar'ın kullandığı anlamıyla da militanlıklarını oldukça “çetrefilli” yaptıklarını kestirmek güç değil.

6. İşgalci polis aygıtı ve Komintern'e karşı mücadele

Bu bölüme geçerken bir kez daha sahne değiştiriyoruz. 26 Mart 1921 günü, akşam 7 sularında Eminönü tramvay durağındayız. 16 numaralı hatta çalışan tramvay, Bebek istikametine doğru yola çıkmak üzere. Vagonlardan birine hızla binmeye çalışan bir yolcunun sırtına yapışan el, onu aynı hızla vagonun dışına çıkarıyor. Uzaktan görenler için alelade bir biletsiz yolcu vakasını andıran olay, konuşmaları duyacak kadar yakın olanlar için hızla farklı bir anlam kazanıyor. Kaçak yolcuyu boynundan kavramış olan kontrolör “Tanıdın mı beni?” diye soruyor. Yolcu tanımazdan gelince kontrolör üsteliyor “Ama ben seni tanıdım. Sen pis bir casussun.”

Casuslukla suçlanan kişi, 29 yaşındaki Osmanlı tebaası Mehmet Cemil Efendi. Fransız “Service de Sureté”si, yani siyasi polisi için çalışan Cemil, kontrolörün elini boğazında bulduğunda Alman vatandaşı Cesar Lunyren'i takip ediyordu. Lunyren'in takip altında olmasının sebebini net bilmiyoruz, fakat İtilaf güçlerinin eski düşman ülke tebaasının İstanbul'daki varlığına önemli sınırlamalar getirdiği Mütareke şartlarında bir tahminde bulunmak mümkün. Ne var ki, yukarıdaki casus suçlamasının, Fransız-Alman ajanları arasındaki kovalamacayla doğrudan bir bağlantısı yok. Bu noktada, suçlamayı anlamak için kontrolörümüzle tanışmak yerinde olacaktır. 28 yaşındaki Kemahlı Hasan Basri, 2 yıldan beri tramvay işçisi ve dönemin birçok tramvay işçisi gibi Sosyalist Fırka üyesi.

Hasan Basri, Cemil'i hırpalamaya başlamadan önce, yönelttiği suçlamayı detaylandırıyor: “Sırlarımızı ortaya dökmek için depoya gelmiştin, tramvaya binemezsin.” Olay sonrası, Cemil'in polis çağırmasıyla gidilen karakolda verilen ifadeler, Cemil'in de aslında Hasan Basri'yi tanımakta pek güçlük çekmediğini gösteriyor. Osmanlı polisine aktardığına göre, Hasan Basri ile tanışmaları, Cemil'in Beşiktaş'taki tramvay deposunda sosyalist örgütlenmeye dair soruşturma yürüttüğü zamana dayanıyor. Anlaşıyor ki, sınıf düşmanını tramvaya binmeye çalışırken yakalayan Hasan Basri, bu fırsatı kaçırmıyor. Karakolda biten olay sonrası, ifadeler alındıktan sonra, Cemil'in şikayetine rağmen Hasan Basri kısa süre içinde bırakılıyor. Fakat kendi içinde dahi ilginç olan tramvay durağındaki bu karşılaşma, hikâyenin sonu değil yalnızca başlangıcı.

Olaydan üç gün sonra, Cemil'in Fransız polisindeki amiri ve Sureté'nin başı Komiser Colombani, Hasan Basri'yi ifadeye çağırmaları için Cemil'i ve meslektaşları Jean Ayvazoğlu'nu²⁵³ görevlendiriyor. Fransız siyasi polisine çalışan biri Türk biri Rum bu iki Osmanlı tebaası, Hasan Basri'yi bulmak için önce Beşiktaş'taki

253 Bu isim Fransızca belgelerde Aivadoglou, yani Türkçe okunuşuyla Ayvadoğlu olarak geçiyor. Fakat bu muhtemelen Arapçadan yapılan transliterasyon ile ilgili bir sıkıntıdan kaynaklanmaktadır.

tramvay deposuna gidiyor, buradan yapılan yönlendirmeyle Viyana Bankası'nın karşısında yer alan Galata'daki depoya yöneliyor. Diğer işçilerle beraber kapıda buldukları Hasan Basri'nin yanına yaklaşır, Sureté'nin Pera'daki bürosuna gelmesini talep ediyorlar. Buradan sonra, olaya karışan işçilerin ve Sureté'cilerin ifadeleri çelişmeye başlıyor. Her iki taraf da karşı tarafın ukala ve kaba, kendilerinin ise saygılı ve kibar olduğunda ısrarcı. Hemfikir olunan kısım ise, Hasan Basri'nin gelmeyi kabul etmemesi üzerine, Cemil ve Ayvazoğlu'nun, herhalde saygıdeğer bulunmasını bekledikleri Sureté kimliklerini çıkarttığı. Hasan Basri bu noktada, söz konusu kimlik kartlarının saygıdeğerliği konusunda hemfikir olmadığını ifade etmek için kartların üzerine tükürmeyi tercih ediyor. Buradan sonrası için de iki farklı versiyon var. İşçiler, Ayvazoğlu'nun revolverine davrandığını, Fransız kimlikliler ise ilk hamleyi işçilerin yaptığını söylüyor. Sonrasında iki Fransız siyasi polisinin, temiz bir Osmanlı işçi sopası yedikleri konusunda ise (her ne kadar bu tabir ifade tutanaklarında geçmese de) belli ki herkes hemfikir. Ayvazoğlu'na olay sonrasında Gülhane Hastanesi'nden verilen iş göremez raporu ve dayakta baş enstrüman olarak kullanıldığı için deliller arasına (Hasan Basri'nin Sosyalist Fırka üyelik kartıyla birlikte) konulan "demir anahtar" da bu hikâyeyi doğruluyor.

Olay sonrası, İngiliz ve Fransız polis ve jandarmalarının müdahalesiyle tutuklanan Hasan Basri, 21 Haziran 1921'de çıkarıldığı işgalcilerin mahkemesinde 5 ay hapis cezasına çarptırılarak, Mütareke yıllarında birçok devrimcinin yolunun düşeceği Kumkapı Hapishanesi'ne götürülüyor.²⁵⁴ Bu hikâyede kalbimizin Hasan Basri ile olduğunu gizlemek için bir sebep görmesek de, bu olayı, hakkında ne yazık ki daha fazla bilgimiz olmayan Hasan Basri yerine, Cemil'i ve Ayvazoğlu'nu takip ederek, Mütareke İstanbulu'nda komünistlerin, sosyalistlerin ve Kuva-yı Milliyeciler'in peşine takılan polis aygıtına dair fikir edinmek için bir giriş noktası olarak kullanacağız.

Ayvazoğlu ile Cemil'e geçmeden önce, Hasan Basri'nin yollandığı Kumkapı Hapishanesi'nden (Fotoğraf 9) bahsedebiliriz. Bugün de hâlâ "Fransız Hapishanesi" olarak bilinen bu yapı, kapitülasyonlar döneminde Fransız elçiliğine tahsis edildikten ve Cihan Harbi'nin başlamasıyla geri alındıktan sonra, Mütareke ile birlikte tekrar Fransız işgalcilerce kullanılmaya başlıyor. 30 Mart 1920'den itibaren ise Fransız hapishanesi olmaktan çıkarılarak İstanbul'daki İtilaf güçlerinin ortak kullanımına açılıyor.²⁵⁵ Bu karardan yaklaşık bir ay sonrasında, 28 Nisan 1920 tarihli bir Fransız notunda bu hapishanede 201 kişinin bulunduğunu, artık daha fazla yer kalmadığını ve bu sebeple Bolşeviklik suçlamasıyla tutsak edilen Michel Petrov

254 Hasan Basri hikayesini, Fransız askeri arşivlerinde bulduğumuz mahkeme dosyasında yer alan çok sayıda belge, tutanak ve ifadeden biz derledik. Mahkeme dosyası için ; SHD, GR 11 3158, Hasan Basri klasörü.

255 SHD, GR 20 N 1225, Secteur de Pera Registres N :2 1920 Février-1921 Janvier, 30 Mart 1920, Rapport du Capitaine Balley.

ve Greçenko'nun sınır dışı işlemlerinin bir an önce tamamlanması için harekete geçileceğini okuyoruz.²⁵⁶ Britanya tarafına geçtiğimizde, Ali Cevdet'in Mütareke döneminde KEYK'e yazdığı bir raporda verdiği ve muhtemelen çok abartılı olan bir sayıya göre İstanbul'daki İngiliz hapishanelerinde ise 300 komünist yatmaktadır.²⁵⁷

Kumkapı Hapishanesi, İngilizlerin hapishane ve işkencehane olarak kullandığı meşum Kroker Oteli ile birlikte, Mütareke yıllarındaki tarihiyle aslında Türkiye devrimci hareketinin ve belki de Komintern'in tarihinde önemli yer tutan belli başlı hapishaneler arasında anılmayı da hak ediyor. Mütareke dönemi boyunca bu iki hapishanede çeşitli milletten birçok Komintern militanı ve devrimci yatmıştır. Komintern'in dışında, biraz önce andığımız Hasan Basri'nin yanı sıra Sosyalist Fırka'dan bizzat partinin lideri Hüseyin Hilmi ve partinin liderlerinden Tunus kökenli Ceylani Snaldi de ünlü tramvay grevi sonrası Kumkapı'da yatmıştır. Komintern militanlarına geçtiğimizde ise, yukarıda andığımız Bolşevik Partisi İstanbul örgütü militanları, Fransız Komünist Partisi'nin gelecekteki liderlerinden André Marty,²⁵⁸ Romanya'da Max Goldstein davası sebebiyle aranırken yakalanan Rumen komünistleri Ludwig Mandelbaum ve Samuel Deutsch,²⁵⁹ Anişenko ile Kolbanovskiy'in liderliğindeki RKP (B) İstanbul Komitesi²⁶⁰ ve Şûra adına Filistin ve Ankara ile bağ kurmak için İstanbul'a yollanan Piatigorskiy (Gabinskiy)²⁶¹ Kumkapı'da, Serafim Maksimos ve Nikolay Trayçef²⁶² ise Kroker'de olmak üzere Mütareke'nin belli bir döneminde bu hapishanelerde tutsak edilmiş Komintern militanlarının sadece bir kısmıdır.

André Marty, 1919'da 28 Nisan ile 11 Temmuz arasında yattığı Kumkapı Hapishanesi'ni şöyle anlatmaktadır;

Kaçma imkânı yok. Hapishane bir katlı ve tamamen taştan örülmüş bir binaydı. Bir metre kalınlığında duvarlar; hücrem kilit, sürgü ve zincirle kapatılmış. Bu önlemler her şeyden önce dışarıdan geleceklere yönelik. İki sıra parmaklıkla örülmüş tepecamının önünde sürekli bir nöbetçi bekliyor.²⁶³

André Marty, kaçmaması için alınan önlemlere rağmen, belki isyan sırasında uluslararası bir üne kavuşmuş olduğu için, en sert muamelelere maruz kalmamıştır.

256 SHD GR 20 N 1223, Registre Officier N:2 N:6, N:1211.

257 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu I*, s. 123–29.

258 Marty, *La Révolte de la Mer Noire (1918–1919)*, s. 382.

259 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 24 Şubat 1921.

260 SHD, GR 20 N 1141, Bolchevistes et Justice Militaire, 19 Temmuz 1921.

261 SHD, GR 20 N 1119, Expulsions, 16 Ocak 1922, Ordre de Levée d'Ecrou.

262 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 10 Şubat 1922.

263 Marty, *La Révolte de la Mer Noire (1918–1919)*, s. 382.

İşgalcilerin hapisanelerinde yatan isimsiz Bolşevik militanların payına ise daha ağır saldırılar ve işkenceler düşecektir. Magdeleine Marx'ın aktardığına göre, sınır dışı edilmeden önce bir Bolşevik kadın militan İngiliz subayının tecavüz işkencesine maruz kalacaktır.²⁶⁴ Ali Cevdet de İngilizlerin tutsaklara yaptığı işkenceleri “Birçok insan sorgusuz sualsiz sabah karanlığında Taksim’de İngiliz Siyahlarınca yok ediliyor” diyerek KEYK’e aktarmıştır.²⁶⁵

Hapis, baskı ve tecavüzün bir sonraki adımı ise militanların sınır dışı edilip İstanbul’dan uzaklaştırılması olmaktadır. Sınır dışı işlemi, en başta Sovyet vatandaşlarına uygulanmaktadır. Net bir sayıya sahip olmasak da, sadece bizim karşılaştığımız vakalarda dahi onlarca Sovyet vatandaşı Bolşevik oldukları suçlamasıyla sınır dışı edilmiştir. Fakat diğer ülkelerin vatandaşları da bu önlemin dışında kalmamaktadır. Fransız işgal güçlerinin, Bolşevik faaliyetlere katılan Rusların sınır dışı edilmesinin hukuki tarafını konuşmak için bir araya gelmesini talep ettiği ve 16 Mart 1921’de toplanan “İtilaf güçleri hukuk komisyonu”, sınır dışı işleminin sadece Ruslara değil, “Ukraynalı, Estonyalı, Gürcü vesaireye” yönelik de kullanılabilceği konusunda hemfikir olmuş, Albay Rougier örnek olarak Beynelmillel İşçiler İttihadi’nin yönettiği İstinye grevine katılan bir Yunan militanın sınır dışı edilmesini vermiştir.²⁶⁶ Yukarıda andığımız iki Rumen devrimcisi, Ludwig Mandelbaum ve Samuel Deutsch, bizzat Rumen devletinin talebi doğrultusunda, Romanya’nın Durostor vilayeti komutanına teslim edilmiştir.²⁶⁷ Yine başka yerlerde karşılaştığımız Hollanda vatandaşı Odette Keun da, tüm itirazlarına ve bu ülkeyle hiçbir vatandaşlık bağı olmadığını yinelemesine rağmen Hollanda’ya değil, Rusya’ya sınır dışı edilmiştir.²⁶⁸

Hasan Basri’yi tutuklatan Ayvazoğlu ve Cemil’i takip etmek de bize işgal güçlerinin ve işbirlikçilerinin şehirde başta komünistlere karşı işlettikleri baskı aygıtı ve bu aygıtın elemanlarına dair önemli bir fikir verebilir. Hasan Basri olayından sonra, Ayvazoğlu’nun kaydına, Hasan Basri tarafından hırpalanmasından birkaç gün sonra yazılan, fakat 18 Mart gününü konu alan bir raporda karşılaşıyoruz. Mütareke yıllarında Rus mülteciler için aşevi olarak kullanılan Sainte Pulchérie lisesinin bahçesinde, Rus mülteciler arasındaki siyasi havayı incelemek için yapılan kontrole katılan (ve anlaşılan birçok mültecinin Bolşeviklerin yanında saf tutmadığı için piş-

264 *L’Humanité*, 4 Kasım 1921. Yazının en başında andığımız, Magdeleine Marx’ın İstanbul yazılarının Türkçe çevirisindeki hataların muhtemelen en vahimi buradadır. Fransızcada açıkça tecavüz anlamına gelen “s’est imposé” ifadesi, “kendisiyle bir gece geçirmesini önermişti” şeklinde çevrilmiş.

265 Akbulut ve Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu 1*, s. 123–29.

266 Toplantı için SHD, GR 20 N 1119, Expulsions, 16 Mart 1921, Commission Juridique Interalliée; Bİİ’nin grevdeki rolünü Magdeleine Marx aktarmaktadır, *L’Humanité*, 30 Kasım 1921.

267 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 24 Şubat 1921.

268 Keun, *Sous Lénine*, s. 89.

man olduğunu gören) Ayvazoğlu, Gürcüce konuştuğu için servise alınan²⁶⁹ Tiflisli Mehmet Müftüzade ve Goloskov bulunuyor.²⁷⁰

Ayvazoğlu'na geri döneceğiz fakat buradaki Goloskov, İstanbul ve Komintern ilişkisine dair, tersten yola çıkarak belli sonuçlara ulaşmamız için bir giriş noktası olabilir. Goloskov'un Fransız Sureté'sinin İstanbul arşivlerindeki ilk izine, 1920'nin Aralık ayında rastlıyoruz. Bu dönemdeki yazışmalar bize Batum'daki Fransız istihbarat biriminin kapatıldığını ve Goloskov'un, Amiral'den alınan özel izinle Waldeck-Rousseau isimli askeri gemiyle o döneme kadar istihbarat örgütünün başında bulunan Yüzbaşı Bourcart'ın yanına "bir görevle" yollandığı bilgisini veriyor.²⁷¹ Önceki bölümlerde Batum-İstanbul ilişkisi dâhil olmak üzere Komintern militanlarının İstanbul çevresindeki hareketlerine ve beynelmilel dünyalarına göz atmıştık. İstanbul'da Fransız hizmetinde çalışırken, Batum'da Bolşeviklere karşı istihbarat toplamaya yollanan, 1921 Baharı itibarıyla ise, muhtemelen Batum'un Sovyetleşmesi üzerine Pera'nın arka sokaklarında Bolşevik sempati var mı diye yoklamaya dönen Goloskov üzerinden görüyoruz ki, bu hareketlilik hali barikatın sadece bu tarafında değil, karşı tarafında da mevcut.

Elbette mesele sadece Goloskov'dan ibaret olsaydı, en fazla ilginç bir anekdot saymak gerekirdi. Fakat çeşitli örnekler bize İstanbul'un sadece bölgedeki Komintern faaliyetinde değil, anti-komünist ya da anti-Komintern kolluk faaliyetinde de önemli bir merkez olduğunu gösteriyor. Şehirde Rusça konuşan anti-komünist unsurların bolca bulunması bunda önemli bir rol oynamış olsa gerek. Bunun, Sovyet güçlerine karşı mücadelede taşıyabileceği önemi gören Fransız kolluk güçleri içerisinde, İstanbul'un Bolşevizme karşı mücadele edebilecek kolluk kadrolarının yetiştirilmesi için bir staj yerine çevrilmesi projesi geliştirildiğini ve Rusça öğrenmesi hedeflenen subayların İstanbul'a yollanması için bir projenin Şubat 1921'de hazırlandığını görüyoruz.²⁷² Bu projenin ne ölçüde hayata geçtiğini tam olarak bilmiyoruz. Fakat 1922 itibarıyla İstanbul, artık anti-Bolşevik kolluk gücü ihraç eder duruma gelmiştir. Lebov isimli bir Rus vatandaşı, 1922 Eylül'ünde İstanbul'dan Beyrut'a, Suriye'deki Bolşevik karşıtı istihbarat servisinde çalışmak için yollanmaktadır.²⁷³

Fransız Sureté'si, yine aynı Komintern gibi, bu antikomünist faaliyette İstanbul'un deniz bağlarından da istifade etmeye çalışmıştır. Bu amaçla yapılmış

269 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 3 Ocak 1922.

270 SHD, GR 20 N 1104, 1919-1920-1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 31 Mart 1921.

271 SHD, GR 20 N 1105, Correspondence Diverse, 26 Aralık 1920 ve 27 Aralık 1920 ; GR 20 N 1104, 1919-1920-1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 14 Aralık 1920.

272 SHD, GR 20 N 1105, Correspondence Diverse, 21 Şubat 1921.

273 SHD, GR 20 N 1104, 1919-1920-1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 20 Eylül 1922.

bir planın ayrıntısına sahibiz. Bu plana göre, İstanbul'da bulunan Vrangelci, yani karşı-devrimci Rus istihbarat örgütü ile Fransız istihbaratı ve donanması ortak hareket edecektir. Rus istihbaratının başında bulunan Albay Arhangelskiy ve Albay Samkiyalov'un yönetiminde yapılacak bu operasyonda, bir gemiye Fransız donanmasının izniyle Fransız bandırası çekilerek, ticari gemi görünümünde İstanbul'dan demir alacaktır. Yine Fransız donanmasının izniyle Bulgaristan ve Romanya limanlarına yanaşabilecek olan gemi, Varna–Odessa hattında ticaret yapıyormuş görüntüsü verirken, gemi, üzerinde bulunan 7 casus, 15 mitralyöz ve 20 tüfekle Odessa'ya gidecek, burada casusları bırakıp 2 gün açıkta bekleyecek sonra da bunları geri alıp İstanbul'a dönerek 20 günlük operasyonu tamamlayacaktır.²⁷⁴

Kolluk kuvvetleri, deniz bağlarını kendileri kullandıkları gibi, bir yandan da bu bağları komünistlerin kullanmasına engel olmaya çalışmaktadır. Fransız Doğu Yüksek Komiseri Pelle'ye 1921 yazında iletilen bir istihbarat, Bolşeviklerin kontrollerde yakalanmamak için gemiler İstanbul'a yanaşmadan evvel, Anadolu Kavağı'nda inip, buradan şehre yürüdüğünü belirtmektedir. Bu konuda Pelle ve İstanbul'daki Fransız işgal komutanı Charpy arasında geçen yazışmada, Charpy "Komünist propagandanın her geçen günle beraber ulaştığı boyut" karşısında önlemlerin artırılması gerekliliğinden bahsetmektedir. Bunun üzerine, şehirdeki deniz ulaşımına yönelik kontroller artırılmıştır. Yeni sisteme göre, yukarıda komünist kuryeleri anlatırken değindiğimiz gibi, Anadolu Kavağı'nda gemiye bir İtilaf koluğu binecek, gemi İstanbul'a gelene kadar da karaya yanaşması engellenecektir.²⁷⁵

Elbette, İstanbul ve çevresiyle kurulan bu ilişki, aynı Komintern için olduğu gibi, bizzat İstanbul içinde çalışan ve yine aynı Komintern gibi, çok dilli ve beynelmilel bir aygıtın uzantısı niteliğindedir. Fransız kolluk gücüne ait Temmuz 1921 tarihli bir maaş listesi, bize bu aygıtın dair daha net bir fikir edinme şansı veriyor. Buraya kadar andığımız Cemil, Ayvazoğlu ve Goloskov elbette bu listede karşımıza çıkıyor. Dahası, polis aygıtının asli unsurları olduğu anlaşılan Fransız, Türk, Rum ve Ruslar dışında, Fransız kolluğuna ait maaş listesinde karşımıza çıkan "Tuğlacıyan" ve "Manukyan" isimleri, bu aygıtın içinde Ermenilerin de olduğunu gösteriyor.²⁷⁶ Fransız Sureté'sinin belli dönemlerde Arapça ve Gürcüce bilen elemanları da işe aldığını biliyoruz.²⁷⁷ Yani şehirdeki Komintern faaliyetine karşı mücadele eden işgalcilerin polis aygıtı da neredeyse kendisi bir enternasyonal kurmuş gibidir!

Biraz önce andığımız maaş listesi, sadece ulusal çeşitlilik açısından değil rol

274 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte–rendus au sujet des personnes, 25 Ocak 1921.

275 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 8 Temmuz 1921.

276 SHD, GR 20 N 1119, Başlığı okunamayan klasör, 13 Temmuz 1921, Renseignement sur l'Organisation Actuelle et le Fonctionnement du Service de la Sureté du COC.

277 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur personnes 1922, 3 Ocak 1922 ve 2 Mayıs 1922 tarihli CR'ler.

dağılımı açısından da önemli veriler içeriyor. Listede, polis departmanının “Bolşevikler ve Kemalistlerin takibinden” sorumlu özel görevlileri olarak Gruçin ve Halil Bey isminde iki kişi sayılmaktadır. Aynı belgenin devamında, bunlara ek olarak Kedy, Huntzarya ve Vidal isimli üç polisin ve ismi verilmeyen bir subayın, limana yanaşan gemilerdeki yolcuları içlerinde Bolşevik bulunup bulunmadığını incelemek, bulunduğu takdirde ise Kumkapı Hapishanesi’ne göndermekle görevlendirildiği de belirtiliyor. Aynı zamanda pasaport kontrollerinden sorumlu birime de, Sovyet limanlarından gelen yolcu gemileri şüpheli görüldüğünde kolluk güçlerini hemen gemide bir arama için harekete geçirme görevi verilmiştir. Sureté servisinin başındaki Komiser Colombani, herhalde özel bir görevle ayrı bir ekip haline getirilen Gruçin ve Halil üzerinde yeterince sıkı bir kontrol kurmakta zorlanacağı düşüncesiyle, kendi ekibinin “Bolşeviklerin takibi” (bu kısımda Kemalistlerin görev tanımından çıkarılmış olması, bu iki kişilik birimin asıl hedefine dair de bir işaret) işini onlar olmadan da yapabileceğini söyleyerek, bu iki kişinin işten çıkarılacağını yazmaktadır.²⁷⁸ Anlaşılan, bunun yerine, biraz önce andığımız belgeye göre Fransız kolluk gücünün İstanbul’daki en yüksek maaşlı iki elemanından biri olan ve “genel olarak düşman istihbaratlarının faaliyetlerine dair karşı-istihbaratta ve Fransız çıkarlarına karşı Bolşevik örgütlere karşı” uzmanlaşan “Paris” isimli (ya da kod isimli) ajana görev vermektedir.²⁷⁹ Yaklaşık 10 ay sonrasında, 1922 Mayıs’ında İstanbul’da takip edilmesi gereken komünistlere dair yollanan (ve aslında oldukça eksik olan) üç sayfalık isim listesine istinaden verilen “Sureté’nin bu kadar çok sayıda kişiye karşı soruşturma yürütme imkânına sahip olmadığı” cevabı, Colombani’nin 1921’deki özgüveninin yersiz olduğunu düşündürüyor.²⁸⁰

Sahada bizzat Fransız güçleri adına çalışan ajanların yanı sıra Fransız istihbaratı çeşitli toplumsal ya da siyasal kesimler içerisinde dört de köstebeğe sahiptir. Bunlardan üçü Türkleri, Kürtleri ve Arapları kapsayan ulusal gruplar içinde casusluk yapması için kadroya alınmışken, 40 yaşında bir Osmanlı tebaası ve Tramvay şirketinde depo şefi olan Lambiri “Türk sosyalist ve komünist çevreleri” için görevlendirilmiştir.²⁸¹

Bu tabloyu tamamlayan son parça ise, komünistlerin yayın ve propaganda faaliyetine karşılık yürütülen sansürdür. Şefik Hüsnü grubunun çıkardığı çeşitli yayınların Mütareke döneminde kapatıldığını zaten anmıştık. Türkiyeli komünistlerin gazetelerine yapılan sansürün yanı sıra, komünistlerin açık partisi olması hedefle-

278 SHD, GR 20 N 1119, Başlığı okunamayan klasör, 28 Temmuz 1921, Fonctionnement du Service de la Sureté du COC.

279 SHD, GR 20 N 1119, Başlığı okunamayan klasör, 13 Temmuz 1921, Renseignement sur l’Organisation Actuelle et le Fonctionnement du Service de la Sureté du COC.

280 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 19 Mayıs 1922.

281 SHD, GR 20 N 1119, Başlığı okunamayan klasör, Tarihsiz Service de Sureté du COC başlıklı belge, Informateurs kısmı.

nen Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın (TİÇSF) kuruluşunu duyurmak için ana akım Rum gazetelerinden *Neologos*'ta çıkacak haberin sansürlenmesi, işgalcilerin şehirde komünist faaliyetin güçlenmesinin önüne geçmek için işleri ne kadar sıkı tuttuğuna bir işaretir.²⁸² TİÇSF haberi gibi daha doğrudan şehirdeki siyasetle ilgili konuların dışında, Bulgaristan'ı Bolşeviklerin ele geçirdiği ya da iki ayrı Rum gazetesinde çıkan “Enver Paşa'nın Macaristan'da bir Kızıl Ordu'nun başında olduğu” gibi uçuk haberler ya da Fransızca bir gazetede çıkan “Trotskiy'in ordusuna iyi baktığı, maaşların zamanında ödendiği” haberi de örneğin sansürden nasibini alacaktır.²⁸³ Dahası, sansürün bazı örnekleri, işgalci güçlerde görülenin komünizmin şehirdeki etkisine karşı tetikte olmayı geçip, adeta bir paranoya haline geldiğini göstermektedir. Bunun en veciz örneklerinden birine, üç işgalci gücün Yüksek Komiserleri arasında yapılan ve Osmanlı polisi adına Nureddin Bey'in katıldığı toplantılardan bir tanesinin tutanaklarında rastlıyoruz. Bu tutanağa göre, sinema sanatının ilk büyük şöhretlerinden biri olan D.W. Griffith'in 1916 tarihli *Intolerance* (Tahammülsüzlük) filmi İstanbul'da “Petit-Champs” tiyatrosunda oynamaktadır. Dört kısımdan oluşan bu uzun filmin son parçasının ABD'de bir greve yönelik saldırı konusunu işlemesi üzerine Nureddin Bey filmin Türk polisinin nezdinde Bolşevik propaganda olduğunu belirtmiş ve İngiliz Yarbay Maxwell'in filmi izleyip görüşünü bildirmesi kararı çıkmıştır.²⁸⁴ 1915'te çektiği *The Birth of a Nation* (Bir Ulusun Doğuşu) filmiyle (oldukça haklı biçimde) ırkçılık suçlamasıyla karşılaşan Griffith'in, birkaç sene sonrasında komünistlik suçlamasıyla karşılaştığını hiçbir zaman öğrenmediğini tahmin ediyoruz. İşgalcilerin komünizm korkusu, sinema salonlarının dışında da tetiktedir. Üyelerinin çoğunu Rumların oluşturduğu, şehirdeki Esperanto derneği *Konstantinopola Esperanta Asocio Byzantio* (KAB, Bizans İstanbul Esperanto Derneği) da Fransız “demokrasinin” dikkatli bakışlarından kaçmamış, “bu dilin komünist propaganda aracı olup olmadığını” kontrol etmek için bir müfettiş görevlendirilmiştir.²⁸⁵

İşgalci güçlerin tedirginliğinin paranoya sınırını zorladığı örnekler bunlarla da sınırlı değil. Yukarıda andığımız ve dışarıda komünist aradıkları örneklerin dışında, özellikle Fransız kolluk kuvvetleri, kendi aygıtlarının içine Bolşeviklerin sızdığı ya da sızabileceği korkusunu Mütareke döneminde çeşitli vesilelerle dile getirmiş, buna karşı önlemler almaya girişmiştir. 6 Ocak 1920 tarihli bir Fransız raporu, Bolşevizm

282 ASMSAC, Busta 391, Amministrazione, 26 Ağustos 1919, Censure des Journaux Grecs du Soir du 23 Aout 1919.

283 ASMSAC, Busta 391, Amministrazione, 17 Temmuz 1919, Censure des Journaux du Matin du 16 Juillet 1919; aynı yerde 16 Temmuz 1919, Censure des Journaux du Matin du 15 Juillet 1919; yine aynı yerde 15 Temmuz 1919, Censure des Journaux du Matin du 14 Juillet 1919.

284 ASMSAC, Busta 394, Sedute del Comitato di Controllo dell'Anno 1920, 15 Ocak 1920, Sommario della Riunione della Commissione di Polizia Interalleata.

285 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1921, Questionnaire, 25 Ekim 1921.

şüphelisi bir kişinin Fransız işgal güçlerine ait hassas bir belgeyi ele geçirdiğini ve yeni belgeler ele geçirmesinin de kolay olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Bu bilgi Fransızları kaygılandırmış, çeşitli birimlere bağlı sivil personelin dikkatli biçimde gözlenmesi, dahası gizli belgelerin ya okuduktan sonra yakılması ya da kilitlenmesi ve kilitlendiği yerin başında da her daim bir subay bulunması gerektiği belirtilmektedir.²⁸⁶ Daha sonra da çeşitli aralıklarla sivil personele dair kaygılar dile getirilmiş ve çeşitli soruşturmalar yürütülmüştür. Özellikle (Osmanlı tebaası olsun ya da olmasın) Yahudi ve Ermeni sivil çalışanlar özel olarak takip edilip, Bolşevik propagandaya sempati gösterip göstermedikleri izlenmiştir. Ermeniler ve Yahudiler arasındaki bu kontrollerde sonuç temiz çıkarken, Fransızlara göre Bolşevikler jandarma servisi için çalışan Rus çevirmenler arasına sızmayı başarmıştır.²⁸⁷ Bizzat işgal güçlerine çalışanların yanı sıra, bir noktada Sovyetlerin İstanbul'daki karşıdevrimci Ruslara Berlin gibi Avrupa şehirlerinden gelen mektupları kontrol etmeyi başardığı hatta bunları alıcılarına ulaşmadan önce İstanbul'dan Moskova'ya yönlendirdiği, sonrasında ise İstanbul'daki alıcılarına aktardığına kanaat getirmiş, bunu da postanede çalışan Türkleri satın alarak yaptıkları tahmininde bulunmuştur. Komiser Colombani, çok daha akla yatkın biçimde, olayın büyük bir casusluk planı değil, bir dil problemi olduğunu, İstanbul'daki Ruslara Avrupa'dan mektup yazan Rusların zarfın üstüne Türkiye'de bulunan adresleri Kiril harfleriyle yazdığını, adresleri anlamayan Türk posta çalışanlarının ise Rusçaya benzeyen adresin Rusya'da olduğu düşüncesiyle mektupları Rus postasına aktardığını izah etmiştir.²⁸⁸ Burada önemli olan da zaten teorinin gerçekliği değil, bu vakaların İtilaf güçlerinin komünist propaganda ve sızma korkusunun ulaştığı uç noktaları göstermesidir.

Bu anti-komünist kolluk aygıtının tablosu, bize şehirdeki Komintern faaliyetine dair önceki sayfalarda tartıştığımız birçok unsurun sağlamasını yapma imkânı vermektedir. İstanbul'daki çok dilli ve çok uluslu komünist faaliyeti takip etme ve bastırma görevini, yine çok dilli ve çok uluslu bir aygıt üstlenmiştir. İstanbul'un parçası olduğu ve komünistlerin ustalıklı kullandığı deniz bağlantılarını bir yandan kolluk kuvvetleri de, daha sınırlı biçimde de olsa kullanmakta, bir yandan ise limanlarda ve pasaport kontrollerindeki özel anti-komünist önlemlerle bu bağlarla mücadele etmeye çalışmaktadır. Ekim Devrimi'nin topraklarına coğrafi yakınlık ve Rusya'dan İstanbul'a yaşanan kitlesel göç, bir yandan bu Rus topluluğu içerisindeki Bolşevik faaliyet ile devrimin İstanbul'a sıçraması için bir avantaj teşkil ederken, bir yandan işgalcilerin kolluk kuvvetleri de bu Rus varlığını, İstanbul'u çevreleyen bölgedeki anti-komünist polis faaliyetini güçlendirmek için kullanmaktadır.

286 SHD, GR 20 N 1105, Correspondence Diverse, 6 Ocak 1920, Extrait d'une Note Secrète du COC-Note de Service.

287 SHD, GR 20 N 1222, 151/1, 13 Ağustos 1921 tarihli not ve 20 Ağustos 1921 tarihli üç ayrı sivil çalışana dair üç not.

288 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 7 Eylül 1922 ve 15 Eylül 1922.

Bu bölümü sonlandırmak için, metin içerisinde tanıştığımız kolluk güçlerinin ve özellikle bunların işbirlikçilerinin kariyerini, en azından Mütareke sonuna kadar takip edebiliriz. Bunlardan, Hasan Basri'nin tramvayda yakasına yapıştığı Cemil'in kariyeri, en azından Fransız saflarındaki kariyeri hızla, kendine pek yaraşır bir sona ulaşmıştır. Hasan Basri olayından sonra, Cemil karşımıza bir kez daha, Bolşeviklere İran pasaportu sağladığı düşünülen kişilerin evine Ekim 1921 sonunda yapılan baskında çıkıyor.²⁸⁹ Çok vakit geçmeden, 1921 Kasım'ında ise Lissanskiy isimli bir "meslektaşı" ile beraber, Mikorovski adında bir Rus vatandaşını, kendilerine 150 lira²⁹⁰ vermezse Fransız Suretê'si ile başını belaya sokacaklarını söyleyerek tehdit ettiklerini, Mikorovski'nin bunu Komiser Colombani'ye bildirmesi üzerine ise ikisinin de suçüstü yakalanıp kovulduklarını öğreniyoruz.²⁹¹

Anlaşılan, muhbir listesinde karşılaştığımız Lambiri, komünistlere ve sosyalistlere karşı köstebeklik hizmetini, Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanacağı belli olana kadar sunmaya devam edebilmiştir. 1922 Kasım'ında Lambiri'nin evi Türk polisince basılmış, bunu öngören Lambiri ise bir önceki gün evini terk edip Tünel'de bulunan Fransız Suretê'sinin binasına sığınmıştır.²⁹² Sainte-Pulchérie lisesinin bahçesinde, Bolşeviklere kimler sempati duyuyor diye kontrol ederken karşımıza çıkan Mehmet de 1923 Nisan'ında Ankara Hükümeti tarafından önce tutuklanmış, Bolşeviklere verilmekle tehdit edildikten sonra serbest bırakılmıştır.²⁹³

Ankara Hükümeti'nin bu işbirlikçiye yönelik anlaşılabilir sertliği, dikkat çekici biçimde tüm Fransız Suretê aygıtına uzatılmamıştır. Daha önce sosyalist işçi Hasan Basri'nin işbirlikçilerle mücadele metotlarını tanıdığı olan Ayvazoğlu, Mütareke boyunca maharetlerini çeşitli vesilelerle sergileme imkanına kavuşmuştur. Belgelerde karşımıza kimi zaman yukarıda andığımız üzere İstanbul sokaklarındaki Bolşevikleri saptamaya çalışırken, kimi zaman 1922 Tramvay grevine karşı çalışırken, kimi zaman yukarıda tanıştığımız Ermeni komünisti Şahverdiyan'ın evine yapılan polis baskınına katılırken çıkmaktadır.²⁹⁴ Mütareke yıllarında işgalcilerin emrinde yararlılığını böyle başarıyla kanıtlamış olan Ayvazoğlu'na Ankara Hükümeti İstanbul polisinde maaşlı bir pozisyon ve herhalde bir de ay yıldızlı polis kimlik kartı vermeyi uygun görmüştür.²⁹⁵ Fransızlara çalışan Ayvazoğlu'nun yanı sıra, İngiliz bordrosunda işbirlikçilik yapan biri Keldani biri Müslüman iki Rus vatandaşına

289 SHD, GR 20 N 1105, Correspondence Diverse, 10 Kasım 1921.

290 Yukarıda andığımız maaş listesinden Cemil'in aylık maaşının 60 lira olduğunu öğreniyoruz. Dolayısıyla 150 liranın az buz bir para olmadığını anlayabiliyoruz.

291 SHD, GR 20 N 1104, 1919–1920–1921 Renseignements et compte-rendus au sujet des personnes, 22 Kasım 1921.

292 SHD, GR 20 N 1103, Renseignements 1922, 15 Kasım 1922, CR.

293 SHD, GR 20 N 1104, Renseignements sur des personnes 1923, 3 Nisan 1923.

294 SHD, GR 20 N 1106, Carton 1–4, 7 Şubat 1922; GR 20 N 1103, Renseignements 1921, 17 Ekim 1921, Procès-Verbal.

295 SHD, GR 20 N 1103, Service Renseignements 1923, 20 Temmuz 1923, CR.

da yeni kurulmakta olan Cumhuriyet'te maaşlı bir pozisyon düşmüştür.²⁹⁶ Yani her halükârda, komünizm karşıtı mücadelede Fransız işgalcinin “*savoir-faire*”i ve İngiliz işgalcinin “*know-how*”ı, genç Cumhuriyet tarafından heba edilmemiştir.²⁹⁷

6. Sonuç

Mütareke yıllarının sona ermesi, tüm şehrin çehresini değiştirdiği gibi, komünist hareketi de başlı başına farklılaştırmıştır. Beynelmillel İşçiler İttihadı kapatılmış, bu örgütün Rum militanlarının bir kısmı Yunanistan'a giderek Yunanistan Komünist Partisi'nin önderleri arasında yerini almıştır. Kimisi ise Sovyet ülkesine göçmüştür. İşgalci orduların çekilmesi hem bu orduların saflarında kendini İstanbul'da bulmuş olan komünistleri şehirden uzaklaştırmıştır hem de bu ordulara yönelik bozguncu çalışma yapmak için şehre yollanan komünist militan akışını kesmiştir. Balkan komünist hareketi içinde İstanbul'un önemi ise, daha önce aktardığımız üzere değişerek de olsa devam etmiştir. Bu değişimi saptamak tarih okuması açısından bir zorunluluk olsa da, bundan Mütareke günlerine komünist hareket için bir hürriyet dönemi ya da bir asr-ı saadet gibi yaklaşma hatasına düşmemek gerekir. Mütareke sonrası yazılan bir rapor da Mütareke sonrası Kemalistlerin şehirde hâkimiyetlerini kurmasıyla komünist faaliyetin işinin zorlaştığını belirtse de, bu değişimin sebebinin işgalcilerin idaresinin daha toleranslı olmasından kaynaklanmadığını açıklamaktadır. Raporda da belirtildiği üzere, değişen asıl olarak bir beceri meselesidir. Şehrin farklı kısımlarını kontrol eden ve şehrin diline ve huyuna uzak üç ayrı gücün polisine karşı çalışmaya kıyasla, tüm şehri kontrol altında tutan ve İstanbul'a çok daha hâkim olan Türk polis aygıtına yaslanan Kemalistlere karşı mücadele etmenin daha zor olduğu, kısa sürede ortaya çıkacaktır.²⁹⁸

Bu yazıyı yazarken birkaç gaye güttük. Öncelikle Mütareke İstanbulu'nun ve bu şehrin Komünistlerinin tarihini 1917–1927 Dünya Devrim Dalgası içerisine yerleştirmeye çalıştık. Bunun hem bu şehirde mücadele edenlerin etraflarındaki dünyayı ve kendi yürüttükleri mücadeleyi nereye oturttuklarını görmemize yardım edeceğini hem de dünya ölçeğindeki devrimci atılımın, dünya ölçeğindeki devrimci örgütlerle bulduğunda kendi güçlü örgütlerine sahip olmayan noktalarda dahi devrimcilerin elini nasıl güçlendirdiğini anlamamıza katkıda bulunacağını düşünüyoruz. Devamında, Mütareke İstanbulu'nun komünizmini, yalnızca Cumhuriyet kurulduktan sonra o cumhuriyetin vatandaşı olarak kalan militanların ve onların grubunun tarihinden ibaret saymamak gerektiğini göstermek için, İstanbul'u 15 kadar dilde komünist materyalin gezdiği bir şehir haline getiren, yedi düvelin emperyalistine

296 SHD, GR 20 N 1119, Agissements des Communistes à Constantinople, 26 Ocak 1923, CR.

297 *Savoir-faire* ve *know-how* ifadeleri, sırasıyla Fransızca ve İngilizce teknik bilgi, bilgi birikimi anlamına gelmektedir.

298 BCA, 930/2/2/16/1, 21 Ekim 1922.

karşı dövüşen yetmiş yedi milletin komünistinin İstanbul'unu göstermeye çalıştık. Son olarak, bizce bütün Komintern tarihine doğru genişletilmesi gereken bir tartışmayı İstanbul üzerinden yürütmeye çalıştık. Komintern'in tarihinin bir kongreler ve manifestolar toplamı olarak okunamayacağı görüşünden yola çıkarak, bir örgüt olarak Komintern'in görünür olduğu çeşitli noktaları, özellikle de şehirde ve etrafında işleyen yeraltı aygıtını, İstanbul'u dünya partisinin diğer parçalarına bağlayan denizcileri ve düşmanın silahlı aygıtını işlevsiz kılmak için askerler arasında çalışan militanları görmeye çalıştık.